

İslâm Hukukuna Göre Boşanma Prosedürü ve Ahlakı

Abdullah KAHRAMAN

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı

Prof. Dr., Marmara University Faculty of Theology Department of Islamic Law

İstanbul/TÜRKİYE

a.kahraman69@hotmail.com | orcid.org/0000-0002-9473-7358

Özet

İslam'da evlilik esas ve teşvik edilmiş bir başlangıç ve işlem iken boşama istisna ve hoş karşılanmayan bir sonuçtur. Kur'ân'da en fazla ve ayrıntılı hüküm aile hukuku ile ilgilidir. İslam hukukçuları ilgili âyet ve hadislerden hareketle evlenme ve boşanma hukukunu “nikâh” ve “talak” başlıkları altında düzenlemişlerdir. Konu ile ilgili bir kısım âyet ve hadislerde geçen ifadelerden hareketle söz konusu hukukî düzenlemelerin ahlakî yönlerini de dikkate almışlardır. İslam birçok hükümde olduğu gibi kendisinden önce toplumda var olan hükümler konusunda birtakım ta'dilatlar yapmıştır. Evlenme ve boşanma konusu da bunlar arasındadır. Câhiliye döneminde yapılan evlenme ve boşanmalara Hz. Peygamber'in risaleti ve Kur'ân'ın nüzulünden sonra yeni bir sisteme kavuşmuş ve insan onuruna yakışan hükümler getirilmiştir. Daha önce evlenen kadınların sayısında ve boşama konusunda belli sınırlar olmadığı halde Kur'ân her iki konuda da önemli sınırlamalar getirmiş ve zaman zaman bunları “hudûdullah/Allah'ın yasal sınırları” kavramı ile ifade etmiştir. Evlenmeyi aile kurmak, huzur bulmak ve hısımlık olmak gibi gayelerle teşvik eden İslam, boşanmayı hoş karşılamasa da mecbur kaldığında caiz görmüştür. Boşanan eşler ve aileleri arasında husumet oluşmaması için de boşanmayı bir prosedüre bağlamış, boşanma adab ve ahlakı getirmiştir. Bunun için hassas noktalara değinen Kur'ân boşanan veya boşanacak eşlerin şiddete başvurmadan, birbirine zarar vermeden ve düşman olmadan medeni ve insana yaraşır şekilde ayrılmalarını önermiştir. Bu makalede boşanma prosedürü ve ahlakı konusu ele Kur'ân, sünnet ve fıkıh perspektifinden ele alınacaktır.

Geliş/Received: 25.08.2022 | **Kabul/Accepted:** 12.11.2022 | **Yayın/Published:** 30.12.2022

İntihal/Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

© Abdullah KAHRAMAN | CC BY-NC-ND 4.0 International

Âyetlerin genel ifadeleri dikkate alındığında usulüne uygun evlilik yaparak sıcak bir yuva kurup huzurla yaşamak üzere bir araya gelmek hem kadının hem de erkeğin fitratının bir gereğidir. Nikâh akdinin konusunu ve amacını sadece cinsel tatmine indirgemek, bu önemli akdi basitleştirmektir. Fıkıh kitaplarında nikâh akdinin “milk-i müt’â” (cinsel yararlanma) üzerine yapılan bir akit olarak tanımlanması, bir yönüyle fakihlerin akit teknikerinin ve hür kadından yararlanmayı oturtmak istedikleri temel belirlenmesinde yaşadıkları zorluğun bir gereğidir. Dolayısıyla evlenmek, sadece basit cinsel tatmin için değil, sekinet, meveddet ve rahmet semerelerini elde etmek içindir. Bunun içinde hayatın zorluğunu, acılarını, sıkıntılarını, mefsedetlerini ve problemlerini beraber göğüslemek, nimetlerini, maslahat taraflarını ve güzelliklerini de paylaşmak vardır. Fakihler bu akde, dini ve dünyevi bir takım maslahatlar bağlamışlardır ki, neslin korunması ve devamı, kadınların himâye edilmesi, cinsel haramlardan korunma, Hz. Peygamber’in iftiharına layık müminlerin sayısını artırma bunlardan bir kısmıdır. Bütün bunlara rağmen mizaçları uyuşmayan, bütün iyi niyetli gayret ve yaklaşımlara rağmen yuvarıda belirtilen aşamaları takip ettikten sonra bu güzellikleri beraber yaşayamayacakları anlaşılan eşler düşman olmadan, ve şiddete başvurmadan iyilikle, güzellikle ve dost kalarak ayrılabilirler ve Kur’ân’a, sünnete ve Müslümanların hukuk ve ahlak birikimine uygun olan da bu şekilde ayrılmalarıdır.

Evliliği teşvik eden, boşamayı ise teşvik etmeyip kaçınılmaz olduğunda prosedürünü ve ahlakını gösteren Kur’ân, her konuda olduğu gibi bu konuda da insana ve insani duygulara büyük önem vermiştir. Kadının aile hayatının erkeğin iki dudağı arasında olduğu yönündeki bazı yaygın söylemlerin aksine, Kur’ân evlenmeyi kolaylaştırırken boşanmayı belli bir prosedüre bağlayarak bir ölçüde zorlaştırmıştır. Anlaşmazlık yaşayan eşlerin barışıp eksiklerini anlayarak evliliklerini kurtarmalarını yeniden denemek için eşlerin ailelerinden hakemler tayin edilmesini talep eden Kur’ân’ın evliliği iki kişi arasında meydana gelen basit bir sözleşmeden ibaret görmediği aksine aile kurmaya ve kutsal bir yuva oluşturmaya yönelik bir akit olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

Yüce Allah evliliği meşru kılarken evlenmenin hikmet ve sebeplerine de işaret etmiş, bunu varlığının delillerinden saymış ve sekinet, meveddet ve rahmet evliliğini ideal evlilik olarak ortaya koymuştur. Bu esaslar bir araya gelmeyip eşler kalben birbirinden soyduğunda da zorla ve zoraki bir evliliği devam ettirmeyi doğru bulmayıp boşamayı da meşru kılmış ve bunun nasıl olması gerektiğinin yollarını göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, İslâm Aile Hukuku, Talâk, Nüşuz, Hakem, Boşanma Prosedürü.

Divorce Procedure and Ethics According to Islamic Law

Summary

Marriage is an essential and encouraged beginning in Islam, while divorce is an exception and an unwelcomed outcome. The most detailed provisions in the Qur'an are related to family law. Based on the relevant verses and hadiths, Islamic jurists have arranged the law of marriage and divorce under the headings of "nikah" and "talaq". They also considered the moral aspects of the legal regulations, depending on the expressions in some verses and hadiths on the issue., Islam has modified some of the rulings that existed in the society before its emerge. Marriage and divorce are also among these changes. After the Prophet's prophethood and the Qur'an's revelation, the marriages and divorces in the period of ignorance gained a new system, and provisions befitting human dignity were introduced. Although there were no certain limits on the number of women who had been married before and on the issue of divorce, the Qur'an brought significant restrictions on both issues and sometimes expressed them with the concept of "hududullah/Allah's legal limits." Islam, which encourages marriage to establish a family, find peace and be kin, does not welcome divorce, but accept it permissible when necessary. In order not to create enmity between the divorced spouses and their families, Islam established a divorce procedure, and introduced manners and morals into the divorce. Touching on the sensitive points for this, the Qur'an recommends that the spouses should be divorced in a kind and humane manner without resorting to violence, harming each other, and being hostile. In this article, the issue of divorce procedure and morality will be discussed from the perspective of the Qur'an, sunnah, and fiqh.

Considering the general expressions of the verses, it is a requirement of the nature of both men and women to marry appropriately, establish a warm home and come together to live in peace. Reducing the subject and purpose of the marriage contract to only sexual satisfaction is simplifying this important contract with malicious intent. The definition of the marriage contract as a contract made on "milk-i mut'a" (sexual exploitation / temporary marriage / fixed-term marriage) in Islamic Jurisprudence books is a necessity of the difficulties faced by jurists in determining the contracting techniques and the basis on which they want to benefit from a free woman. Therefore, getting married is not only for simple sexual satisfaction, but also for obtaining the fruits of tranquility, happiness and mercy. This includes facing the hardships, pains, troubles, envy and problems of life together, and sharing the blessings, benefits and beauties of life. Faqih's have tied some religious and worldly interests to this contract, such as the protection and continuation of the lineage, the protection of women, protection from sexual harams, and increasing the number of believers worthy of the pride of the

Prophet. Despite all these, spouses whose temperaments do not match, and who, despite all well-intentioned efforts and approaches, seem to be unable to experience these beauties together after following the above-mentioned steps, can leave without being hostile, without resorting to violence, and by staying friendly and benevolent. It is this way of separating them that is in line with the Qur'an, the Sunnah and the knowledge of the law and morality of Muslims.

The Qur'an, which encourages marriage, does not promote divorce and shows its procedure and morality when it is inevitable, gives great importance to people and human feelings in this matter, as in every other issue. Contrary to some common statements that the woman's family life is between the man's two lips, the Qur'an facilitates marriage but makes divorce somewhat difficult by binding it to a specific procedure. It is understood that the Qur'an, which demands the appointment of arbitrators from the families of the spouses to try to save the marriage by understanding the deficiencies of the discordant spouses, does not see the marriage as a simple contract between two people, on the contrary, it sees it as a contract for establishing a family and creating a holy home.

While legitimizing marriage, Almighty Allah also pointed to the wisdom and reasons for marriage, counted it as evidence of its existence, and revealed the marriage of tranquility, majesty and mercy as the ideal marriage. Even when these principles did not come together and the spouses robbed each other by heart, they did not find it suitable to continue a forced marriage, made divorce legitimate, and showed how this should be done.

Keywords: Islamic Law, Islamic Family Law, Talaq, Nushuz, Arbitrator, Divorce Procedure.

Giriş

Bu yüzyılın son çeyreğinde İslâm dünyasının farklı bölgelerinde olduğu gibi ülkemizde de boşanmaların gözle görülür bir şekilde arttığı, boşanma sebeplerinin zordan basite doğru evrildiği, boşama konusunda İslâm'ın öngördüğü prosedür ve ahlaka çoğu kere riayet edilmediği, boşanan tarafların genelde birbirine husumet beslediği artık acı bir gerçek olarak ortada durmaktadır.

Evliliği ve aile kurmayı teşvik eden ve kurallarını net ve hatta diğer konulara göre daha ayrıntılı olarak düzenleyen Kur'ân, prensip olarak boşamayı teşvik etmemekle birlikte belli bir prosedür ve ahlaki ilkeler dahilinde caiz görmektedir. Hz.

Peygamber'in, "Allah'ın en hoşlanmadığı helal, boşamadır"¹ mealindeki hadisi, boşanmanın evliliğe göre taşıdığı olumsuzlukların baskın olmasına yönelik olabilir. Zira evlilik başlangıç, boşanma ise sonuçtur. Mutluluk algısı ve bunu sağlayan değerler, milletlere ve kültürler göre farklılık arz etse de,² evlilik potansiyel olarak zihinlerde mutluluk vesilesi, boşanma ise prensip olarak mutsuzluk, kavga ve huzursuzluk kaynağı olarak algılanır. Evlilik belli hedefleri ve iyilikleri hatta faydaları gerçekleştirmek maksadıyla başvuru olan bir işlem olduğu halde boşanma, bu hedef ve hayallerin gerçekleşmemesi üzerine başvuru olan olumsuz ve çıkar yol veya çare olabilmektedir. Gerek yaşatmış olduğu hayal kırıklıkları gerekse diğer olumsuzluklar sebebiyle boşanma genelde istenmeyen, ürkütücü, iç açıcı olmayan ve sevimsiz bir eylemdir. Bazen rahmet yönü olsa da genel olarak boşanmanın zahmeti rahmetine, mefsedeti maslahatına daha baskın olabilmektedir. Bu yüzden bizim kültürümüzde evlenmek "yuva kurma" gibi olumlu ve sıca, boşanma ise "yuvanın yıkılması ve dağılması" gibi olumsuz ve sevimsiz bir kelime ile ifade edilmektedir. Hatta evliliği ifade etmek için son aşırıda Batı kültüründen mülhem olarak yaygın olarak kullanılmaya başlanan, "dünya evine girme" ifadesi bize ait değildir. Çünkü bu ifade, yuva kurmak, aile oluşturmak gibi tabirlerin taşıdığı ağırlığı ve sorumluluğu ihtiva etmemektedir. Evliliği dünya evine girme olarak algılayan zihniyet ve bu yolla dünya evine giren kişi boşandığı zaman bu evden çıkmış olur ve boşanmak da o kadar ağır bir eylem olarak kabul edilmez. Fakat evliliği yuva kurmak ve aile oluşturmak olarak telakki eden bir düşünceye göre boşanmak, yuvanın yıkılması ve ailenin dağılması olarak telakki edileceğinden ayrılmak ve boşanmak o kadar da kolay değildir.

I. Nikah/Evlenme ve Talâk/Boşanma Terimleri ve İslâmi Düşüncede Bunlara Verilen Anlamlar

A. Nikah/Evlenme

İslâm hukukunda evlenmeyi ifade eden ve evlilik hukukunu düzenleyen özel bölüm "nikah" kavramıyla ifade edilir. Terim olarak nikah, dinen aralarında evlenme engeli bulunmayan bir kadın ve erkeğe karşılıklı hak ve vazife anlayışına dayalı olarak beraber yaşama, birbirlerinden meşru şekilde yararlanma hakkı veren bir akit olarak

¹ Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), "Talâk", 3; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), "Talâk", 1.

² Türk ailesinde mutluluk algısı ve bunu besleyen değerler hakkında bk. Yadigar Aluş - Suzan Selçukkay, "Türk Ailesinde Mutluluk Algısı ve Değerleri", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* 1/2 (2015), 151-175.

tanımlanabilir.³ Bazı tanımlarda, “karşılıklı yararlanma” ifadesine de yer verilmeden şöyle bir tanım yapılmıştır: “Usûl ve kavâid-i şer’iyye vechi ile izdivacında mâni-i şer’îleri olamayan bir kadın ile bir erkeğin izdivaç ve ictima’ hususunu iltizâm ve taahhüt etmeleridir.”⁴ Nikahın klasik kaynaklardaki tanımı genel olarak şöyledir: Kasden (iradi olarak) cinsel yararlanma üzerine yapılan bir akittir.⁵ Biz nikahın klasik dönemlerdeki tanımı ile günümüz ahval-i şahsiyye kitaplarındaki tanımı arasındaki farkı ve sebepleri konusunda çalışmanın kapsamını aşmaması amacıyla ayrıntıya girilmeyecektir.

Bilmen’in ifadesiyle, nikah akdi ile aile teşekkül eder, bir erkek ile bir kadın arasında birtakım haklar teessüs ederek bunların birbirinden meşru surette istifadeleri caiz olur.⁶

İslâm’da nikah, dini tarafı da olan medeni bir akittir.⁷ Bu akit, hem medeni ve hukuki bir işlem hem de bir ibadettir. Akit yönüyle nikah tarafların hak ve hukukunu koruma altına alırken, ibadet yönüyle kişi kendisini meşru olmayan ilişkilerden korumuş ve neslini devam ettirmiş olur. Bu yüzden bazı İslâm alimleri nikahın ibadetlere daha yakın kabul edildiğini ve evlenmenin, sırf ibadet niyetiyle bekar kalmaktan daha üstün olduğunu ifade etmişlerdir.⁸ Hatta nikahın dindeki yerini ve önemini anlatmak

³ Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *el-Ahvâlu’ş-şahsiyye* (Beyrut: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 1950), 18; Muhyiddin Abdulhamîd, *el-Ahvâlu’ş-şahsiyye* (İstanbul: el-Mektebetü’l-İrşad, 2018), 40; Abdülvehhâb Hallâf, *Ahkâmü’l-Ahvâli’ş-şahsiyye fi’ş-şeriatil-İslâmiyye* (Kuveyt: Dâru’l-Kalem, 1990), 15.

⁴ Muhammed Bahâuddin, *en-Necâh fi ahkâmi’n-Nikah* (İstanbul: Tevsi-i Tıbbât Matbaası, 1332), 4.

⁵ Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-Kadîr* (Kahire: 1970), 3/186; İbrahim Halebî, *Mülteka’l-ebhur* (İstanbul: Şifa Yayıncılık, 2018), 187; Abdurrahman Cezîrî, *el-Fıkhu ale’l-mezâhibi’l-erba’a* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1424/2003), 4/7-8. Tanımdaki “kasden” kaydı, cariye ile hür kadını birbirinden ayırmak içindir. Zira cariye satın alındığı zaman hizmet asıl cinsel yararlanma tali bir şeydir ve onu satın alan bedenine de sahip olur. Hür kadını nikahlayan ise onu satın almış olmayacağından bedenine sahip olmaz sadece cinsel yararlanma hakkı elde eder. (Bk. İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-Kadîr*, 3/186-187; Mehmet Zihni, *Nimetü’l-İslâm* (Diyarbakir: el Mektebetü’l-İslâmiyye, 1393), 2/12-13; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-i İslâmiyye ve İstılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1970), 2/4, 14.

⁶ Bilmen, *Kâmus*, 2/5.

⁷ Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1986), 1/236-237; Musa Carullah, *Hatun*, haz. Mehmet Görmez (Ankara: Otto Yayınları, 2014), 87; Muhyiddin Abdulhamîd, *el-Ahvâlu’ş-şahsiyye*, 40; Ahmet Akgündüz, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2012), 2/242.

⁸ Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru’l-Marife, 1993), 4/193-194; İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-Kadîr*, 3/184-185; Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn el-Buhûfî, *Keşşâfu’l-kinâ’an metni’l-iknâ’* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1982), 5/6-7; Ahmed Zühdi, *el-Mecmuatu’z-zühdiyye fi ahkâmi’d-diniyye* (İstanbul: Matbaa-i Osmanîye, 1311), 2/4.

için, “Bizim için Hz. Âdem’den itibaren günümüze kadar meşru kılınmış, cennette de devam edecek iki ibadet vardır, bunlardan biri nikah diğeri ise imandır”⁹ denilmiştir.

B. Talâk/Boşanma

Dilimizde, “boşama” sözcüğü ile ifade edilen ancak Arapça sözlüklerde hissi ve manevi bir kayıttan kurtulmak manasına gelen, “talâk” kelimesi terim olarak, kullanılan özel ifadelerle nikah bağının derhal veya gelecek bir zamanda çözülmesi ve nikah akdinin sona erdirilmesidir.¹⁰

İslâm hukukçuları nikahı yani evlenip yuva kurmayı nimet, talâkı yani boşanıp ayrılmayı küfrân-ı nimet (nankörlük) olarak değerlendirmişlerdir.¹¹ Onlara göre nikah, din ve dünya maslahatına vesile olması sebebiyle bir maslahat akdidir. Boşama ise bu maslahatı iptal edip onu mefsedete çeviren bir eylemdir.¹² Ancak taraflar anlaşamayınca da, Hanefî mezhebi gibi özellikle kadının hâkime başvurarak boşanma talebinde bulunmasına yönelik boşanma sebeplerini oldukça sınırlı tutan¹³ mezhepler olsa da, talâk özellikle karşılıklı anlaşmazlık durumunda bir çözüm ve çıkış yolu olarak meşru görülmüştür.¹⁴ Zira huy ve mizaç olarak uyumsuzluk ve anlaşmazlık yaşayan eşlerin evliliğini, şartları zorlayarak devam ettirmek, nikahtan beklenen hikmet, maslahat ve rahmeti gerçekleştirilmeyecektir. Böyle bir evlilik artık nimet ve rahmet olmaktan çıkıp zahmete dönüşeceğinden çekişmelerin, karşılıklı yıpranmaların uzamasından ve huzursuzluklara sebep olmaktan başka bir işe yaramayacaktır. Din ve dünyanın maslahatını temin için akdedilen Nikah, bunların örselenmesine ve taraflara işkence olmaya

⁹ Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Abdurrahman el-Haskefi, *ed-Dürrü'l-muhtâr* (Beyrut: Yayıncı, 2002), 177. Haskefi'nin yer verdiği bu ifade İbn Âbidîn tarafından, nikâhın dünyaya ait bir akit olması ve sonuçlarını dünyada meydana getirmesi cennette ise neslin çoğalması gibi sonuçların olmayacağı yönüyle eleştirilmektedir. Bk. Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*, thk. Husamuddin b. Muhammed Salih Farfur vd., (Dımaşk: Dâru's-Sekâfe ve't-Türâs, 2000/1421), 8/7.

¹⁰ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Kudâme, *el-Muğnî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 8/234; Cezîrî, *el-Fıkhü ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, 4/156; Bilmen, *Kâmus*, 2/175.

¹¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 6/3.

¹² Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'i fi tertîbi's-şerâ'i'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 4/208.

¹³ Hanefî mezhebi kadının boşanmayı talep etme sebeplerini kocada varlığı kanıtlanan cinsel kusurlarla sınırlamıştır. Diğer mezhepler ise bu konuda daha geniş davranmıştır. Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin Hanefî mezhebi haricindeki mezheplerden hüküm alıp maddeleştirdiği hususlardan biri de tefrik sebebidir. Bk. Halebî, *Mülteka'l-ebhur*, 269-270; Komisyon, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi*, haz. Orhan Çeker (Konya: Mehîr Vakfı Yayınları, 2016), md. 119-131. Bu konuda bir değerlendirme için bk. Mehmet Akif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul: M.Ü.İ.F. Yayınları, 1985), 116-122; a.mlf. *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Hars Yayıncılık, 2005), 310.

¹⁴ Bk. Muhyiddin Abdulhamîd, *el-Ahvâlu's-şahsiyye*, 375; Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 310.

başlayınca da maslahat evliliğin devamında değil bitirilmesinde olur.¹⁵ Bu yüzden İslâm, boşamayı yasaklayan, boşamayı tamamen serbest bırakan veya boşamayı hâkim kararına bağlayan sistemlerin¹⁶ karşısında kendine özgü bir yöntem oluşturmuş ve boşanmaya dair bir prosedür ve adap belirlemiştir. Bu sistemde evlilik ebediyet üzerine ve ömür boyu devam etmesi hedeflenen bir akittir. Ancak ölüm, erkeğin kadına verdiği özel hakkın (tefviz) kullanılması yoluyla boşama, dinden çıkma, kadının teklif edip vereceği bir bedel üzerinde anlaşılma evliliğin kadının talebi ve kocanın rızasıyla sona erdirilmesi (muhâle'a) gibi sebeplerle evlilik gerektiğinde sona erdirilebilir.¹⁷

İlgili ayetlerin¹⁸ ve hadislerin¹⁹ ifadelerinden anlaşıldığına göre nikah akdi sünnet bir akittir. Talâk ise bu sünneti ortadan kaldıran ve vacibin yerine getirilmesini elden kaçırarak bir tasarruftur. Bu sebeple prensip olarak talâkın haram ve mekruh olması gerekir. Ancak tarafların uslanması, kararlarını yeniden gözden geçirmesi ve devam etmesinde problemler olacaksa bunlardan da tarafların kurtulması için boşamaya ve boşanmaya ruhsat verilmiştir. Bunun için de bütün boşama haklarının bir anda kullanılıp ilişkinin bir anda bitirilmesi yerine dönüşlü (ric'î) boşama tercih edilerek tarafların zaman içerisinde sağlıklı karar vermeleri hedeflenmiştir. Buna göre evlilik yuvasında problem çıkaran, uyum göstermeyen ve huysuzluk yapan şayet kadın ise ayrılık acısı ve ızdırabı onu uslandıracak, tövbe edecek, pişmanlık duyacak neticede kocası ona döndüğünde de uyum gösterip kendisine çekidüzen verecektir.²⁰ Erkek hakkında da durum aynıdır.

Evlilik sadece karı-kocadan oluşan iki bireyi ilgilendirmeyip ailenin diğer bireylerine kadar uzanan etkiler taşıdığından boşanma da aynı şekilde olumsuzlukları bakımından tarafları aşmakta ve aileleri etkileyen sonuçlar doğurmaktadır.

Eşler arasında sekinet, meveddet ve rahmet meydana getirmesi gereken evlilik bu temel fonksiyonlarını ve hedeflerini gerçekleştirilmeyip nefret, zahmet ve

¹⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 6/3; el-Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î*, 4/208.

¹⁶ Boşanmanın tarihi ve ilgili sistemler için bk. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Boşanma Sebepleri Tarihi, Kilise Hukuku ve Hukuk Politikası Bakımından Umumî Surette Tetkiki* (İstanbul: İÜHF Yayınları, 1940); Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Aile Hukuku* (İstanbul: Nurgök Matbaası, 1965), 2/117; Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma* (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1976), 16; Abdurrahman Sabunî, *Medâ hüriyyeti'z-zevceyni fi't-Talâk* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1968), 28; Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali* (İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1995), 337-341.

¹⁷ Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 340-341.

¹⁸ en-Nisâ 4/3, en-Nûr 24/32, er-Rûm 31/21.

¹⁹ İbn Mâce, "Nikah", 1. Ayrıca bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Cu'fî el-Buhârî. *el-Câmiu's-sahîh*. (Bulak: y.y., 1311), "Savm", 10, "Nikah", 2, 3; Ebû Dâvûd, "Nikah", 1.

²⁰ Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâ'î*, 4/208.

düşmanlığa dönüştüğünde, boşanmak kaçınılmaz ve kurtuluş çaresi haline geldiğinde İslâm bu yolu açık tutmuştur. Ancak boşanmanın meydana getireceği hasarları asgariye indirmek için birtakım prosedürler ve ahlaki esaslar getirmiştir.

Kur'ân ayetleri ve onların birinci elden ve en yetkili açıklaması olan sünnet dikkatle incelendiğinde İslâm'da boşamanın bir adap, ahlak ve prosedürü olduğu görülmektedir. Ancak evli taraflar ve özellikle de erkek tarafı zaman zaman içinde bulunduğu şartlar ve halet-i ruhiye sebebiyle bütün haklarını, sünnete, adaba ve ahlaka da uygunluğuna bakmadan bir anda kullanma ve ilişkiyi dinen bitirme yoluna giderek sıkıntıya düşmektedir. Erkeğin bu şekilde aceleci davranmasının birçok sebebi olabilir ancak dini boşama şeklinin mer'î hukukta bir yerinin ve ahlaktan başka bir müeyyidesinin olmasının da bu konuda önemli bir sebep olduğu düşünülebilir.

Boşama konusunda mer'î laik hukukların getirdiği süreçler ve prosedürler ve onların meydana getirdiği problemler bir yana, Müslümanların Kur'ân'ın, Sünnet'in ve bu iki kaynağa dayalı olarak geliştirilen İslâm hukukunun sunduğu prosedürü, ahlak ve adabı takip etmemesinin de meydana getirdiği birçok problemle karşı karşıya kalınmaktadır. Zira ilgili naslar boşamayı hoş karşılamasa da şartlar gerektiğinde buna imkân vermekte ancak boşanan tarafların birbirini hırpalamasına, hukuklarının örselemesine ve hısım iken hasım olmasına müsaade etmemektedir. Söz konusu naslar, kaçınılmaz hale gelen boşamanın belli bir adaba uygun olarak yapılmasını ve karşılıklı haklara riayet edilmesini istemekte, ayrılmanın güzellikle olması gerektiğini emretmektedir.

Evliliği sona erdirmenin birçok yolu olsa da biz bu makalede özellikle şiddetli geçimsizlik sebebiyle huzursuzluk üreten evlilikte kadının da rızasıyla erkek tarafından yapılan boşama yoluyla evliliğin sona erdirilmesi konusundaki prosedür, adap ve ahlak ilkeleri üzerinde duracağız. Makalede, ilgili ayetler detaylı ve yeteri kadar da açık olduğundan, doğrudan Kur'ân'dan hareket edilecek; gerekli görüldüğünde ilgili hadislere yer verilip bazı yorumlar konusunda tefsirlere müracaat edilecek ve fikhî görüşlere yer verilecektir.

II. Kur'ân'da Boşanma Aşamaları

Öncelikle şunu ifade edelim ki, Kur'ân bazı ayetlerde²¹ evliliği teşvik etmiş hatta zaman zaman bu konuda emir kipi kullanmıştır. Bir ayet ise evliliği teşvik etmekle birlikte evlenen kimselerin yoksul olmaları durumunda Allah'ın lütfuyla onları zengin kılacığı net bir şekilde ifade edilmiştir. İlgili ayet şöyledir: “Sizden bekâr olanları,

²¹ Bk. en-Nisâ 4/3, 25; en-Nûr 24/32.

kölelerinizden ve cariyelerinizden durumu uygun olanları evlendirin. Eğer bunlar yoksul iseler, Allah onları lütfuyla zenginleştirir. Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir."²² Bu ayetin öncesinde ve sonrasında erkek ve kadınların iffetlerini korumaları emredilmiş, söz konusu ayette ise iffeti korumanın bir yolu olarak evlilik emredilmiştir. Buna karşılık Kur'ân hiçbir ayette boşamayı teşvik etmemiş hatta onu geciktirmek ve bir anlamda zorlaştırmak için birtakım ilkeler koymuş, boşamayı prosedüre bağlayarak safhalara ayırmıştır. Buna göre sekinet, meveddet ve rahmet getirmesi ümidiyle yapılan,²³ huzur dolu mukaddes bir yuvaya dönüşmesi hedeflenen evliliğin, yaşanan ilk olumsuzluk sebebiyle birden sona erdirilmesi ve yuvanın hemen yıkılması yerine bazı aşamaların takip edilmesi istenmiştir. Bu aşamaları kısaca dört madde halinde, şu şekilde ifade edebiliriz:

1. Aşama: Eşlerin Birbirinden Hoşnutsuzluk Belirtileri Üzerine Tahammül ve Hoşgörünün Tavsiye Edilmesi

İnsanlar arası diğer ilişkiler gibi aile hayatında eşler arasındaki ilişkiler de inişli çıkışlıdır. Yüce Allah bizzat son peygamber Hz. Muhammed'in (s.a.v) aile hayatından bir kesit vererek eşlerinden bir kısmıyla yaşadığı probleme dikkat çekmiştir.²⁴ Dolayısıyla anlaşmazlığın çıktığı, bazı hoşnutsuzlukların görüldüğü ilk safhada ve hoş gitmeyen bazı eksikliklerin tespit edildiği ilk zamanlarda hemen boşama yolunu seçip aile yuvasını dağıtmak doğru bir davranış olarak görülmemiş; bunun yerine eşlerin birbirine tahammül etmesi ve bazı kusurları hoş görmeleri tavsiye edilmiştir. Hatta hoşlanılmayan hususta bilinmeyen birçok hayır olabileceği de ifade edilmiştir.²⁵ Şu ayet bize bu hususu

²² en-Nûr 24/32.

²³ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân* (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 3/214.

²⁴ Bk. et-Tahrîm 66/1-5.

²⁵ Bu ayetin tatbiki sadedinde Zileli Muharrem Efendi'nin (ö. 1010/1601) Hz. Ömer'in hanımı ile yaşadığı problemi yorumlama biçimi dikkate değer olup şöyledir: Hz. Ömer'e hanımının huysuzluğundan şikâyete gelen bir adam halifenin hanımının daha huysuz olduğunu görünce bu huysuz hanımı boşayıp iyi huylu bir hanımla neden evlenmediğini ve ona tahammül ettiğini sorar. Hz. Ömer de onun yedi hayrını gördüğü için ona tahammül ettiğini söyler ve bu hayırları şöyle sıralar:

a) Allah cefaya sabredenlere hesapsız mükâfât verir.

b) Beni haramdan korur.

c) Emînimdir, ben olmadığım zaman malımı mülkümü korur.

d) Çocuklarımı ücretsiz emzirir, yedirir, besler.

e) Aşçım ve ekmekçimdir.

f) Elbisemi yıkar

g) Söküğümü diker. Mesâlihimde muînimdir, bilmediğimde müşirindir, unuttuğumda müzekkirindir, gurbette enîsîmdir ve celisimdir. Akıllı olan onun bir kötü sözüne sabretmeyip bu iyilikleri zâyî eyler mi?

açıklamaktadır: “Ey iman edenler! Kadınlara zorla mirasçı olmanız size helâl değildir. Açık bir hayâsızlık yapmış olmaları dışında, kendilerine verdiklerinizin bir kısmını onlardan geri almak için onları sıkıştırmayın. Onlarla iyi geçinin. Eğer onlardan hoşlanmadıysanız, olabilir ki, siz bir şeyden hoşlanmazsınız da Allah onda pek çok hayır yaratmış olur.”²⁶ Bu ayet bağlam gereği erkeklere hitap etse de aslında Kur’ân’ın eşler arası genel üslubu dikkate alınarak aynı tavsiyenin kadına da yapıldığı söylenebilir.

Daha önce birlikte bir hayat yaşamamış olan ve çoğu zaman sınırlı görüşmeler neticesinde ömür boyu beraber olmak üzere nikah bağı ile bir araya gelen eşler, artık hayatın her safhasında beraber olacaklarından; yaratılıştan, örften, kültürden, mizaçlardan, tutkularından, aile yapılarından ve yetişilen çevrelerden kaynaklanan bir takım farklılıkları da aile yuvasına taşımış olurlar. Bu özelliklerin bir kısmında uyum göstermeler de bazılarında farklılaşmaları gayet normal olabilir. Hatta birbirlerine tam alışamadıkları için bazı davranışlarını yadırgayabilir ve zaman zaman hafif şiddette sarsıntı da yaşayabilirler. Bunun çözümü hemen boşanma yoluna gitmek değil, önce birbirini anlamak, anlamlandırmak ve saygı duyulup hoş görülebilecek boyutunu aramaktır. Bu da makul bir süre sabretmeyi ve tahammülü gerektirir. Bu noktada ayet çok önemli bir hususun altını çizerek, “...olabilir ki, siz bir şeyden hoşlanmazsınız da Allah onda pek çok hayır yaratmış olur” buyurmaktadır. Bu nokta, üzerinde düşünmeyi gerektirmektedir. Nitekim hayat tecrübeleri, belli farklılıkların meydana getirdiği gerilimlerin sebep olduğu ilk krizleri başarı ile atlatabilen eşlerin, daha sonra, “İyi ki bu sebeple eşimi terk etmemişim” dediklerini göstermektedir.

2. Aşama: Eşlerin Geçimsiz Tavırları (Nüşuz) Sebebiyle Uyarılmaları

Kur’ân ikinci aşamada geçimsiz tavırlar gösteren eşleri ayrı ayrı uyarmakta ve başlamış olan bu evliliğin sürdürülmesini istemektedir. Eşler arasında bazen tahammül, hoşgörü ve anlayış sınırlarını zorlayan ve evliliğin devamını problemlile hale getiren bir takım geçimsiz davranışlar olabilir. Kur’ân bunu, “nüşuz” kelimesiyle ifade etmektedir. “Nüşuz” kelimesi sözlük anlamı itibariyle üste çıkmak, kabarmak, çıkıntı yapmak gibi anlamlara gelmektedir. Nitekim düz bir yerin üzerinde bulunan tümseği ve yüksekliği ifade etmek için bu kelime kullanılır. Bu yönüyle kelime tevazu ve itaatın zıddı olarak da kullanılmaktadır.²⁷ Kelime anlamından hareketle tefsir ve fıkıh kitaplarında “nüşuz”

O kötü sözünden dolayı azap görürken, ben sabrımdan ötürü sevap alırım. (Bk. Zileli Muharrem Efendi, ‘Umdetü’n-nisâ (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi bölümü, 562/5) 85-86.

²⁶ en-Nisâ 4/19. Ayrıca bk. el-Bakara 2/231; et-Talâk 65/2.

²⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur’ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1405/1984), 2/268; Cemalüddin Yusuf b. Hilâl Safedî, *Keşfu'l-esrâr ve hetkü'l-estâr* (İstanbul: İsam Yayınları, 2019), 1/481.

kelimesine, kadının kocasına itaatsizlik etmesi, serkeş davranması, onu küçümsemesi, ona karşı haksız isyanı, muhalefet edip hep üste çıkmaya çalışması, küslük tutması, istememesi, hiç yanaşmaması, soğuk davranması, inatçılık yapması, yatağını terk etmesi²⁸, kindar davranması, gözünün başkasında olması²⁹, eşini aldatması³⁰ gibi anlamlar verilmiştir.

Bu kadar geniş anlam yelpazesine sahip olan bu kelimenin ayette hangi anlamının kesin olarak kastedildiğini bilmek araştırmaya muhtaçtır. Zira farklı fertler ve davranışlar dikkate alındığında bu davranışların bazen hepsinin bazen de bir kısmının bir kişide bulunması muhtemeldir. Ancak bir hususun altını çizmek gerekir ki, bu davranışlardan hangisi nüşuza sebep olursa olsun, bunun basit ve yüzeysel bir tartışma, serkeşlik, muhalefet ve başkaldırma olmayıp itiyat haline gelen, sıklıkla tekrarlanan bir davranış olması gerekir ki, buna bağlı süreçler takip edilebilsin. Kadından kocaya veya kocadan kadına yönelik nüşuz tarzı davranışların genelde saldırı, manevi şahsiyetini rencide etme ve sürekli örseleme tarzında olduğu ve bunun da önce şiddete sonra da boşanmalara sebep olduğu dikkate alınır, nüşuzun sıradan ve birkaç defa değil süreklilik veya sıklıkla olması gerektiği ifade edilebilir.

Burada ayet evliliğin bir anda bitirilmesi yerine kocanın hanımına ne gibi davranışlar göstereceğini örneklemektedir. Bu örneklerin ve önerilerin sayısı ve sırası her bir olaya göre farklılık arz edebilir. Söz konusu örnek ve öneriler sözlü ikna, nasihat ve öğütte bulunma, bir süreliğine de olsa ayrı kalma ve orantısız bir güç kullanma boyutuna varmayan bir darp olarak ifade edilmektedir.³¹ Bunları da kadının nüşuzuna karşılık duyulan öfke neticesinde onun mukabil bir şekilde cezalandırılması değil, sadece evliliğin devamını sağlayacak ikna çabaları olarak yorumlamak ayetin ruhuna ve

²⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/268; Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed ibnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân* (Mısır: İsa el-Bâbî, 1972), 1/417; Carullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzil* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 2009), 1/506; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1985), 5/170-171.

²⁹ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'ân* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986), 751.

³⁰ Hamdi Döndüren, *Ahkâmu'l-Kur'ân Kur'ân-ı Kerim ve Fikhi Tefsiri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2020), 2/514.

³¹ Bu ayette geçen darp meselesi çok tartışma konusu yapılmakta ise de, bu mutlak ve genel geçer bir ilke gibi düşünülmüdüğü zaman bir de ayetin korumak istediği maslahat ile beraber düşünüldüğünde bir problem kalmayacaktır. Ayet, nüşuz bağlamında darbu aile yuvasını kurtarmak için bir vasita ve alternatif olarak takdim etmiştir. Şayet şartlar, anlayışlar, örfler değişir darp aileyi kurtarmak yerine dağılmayı hızlandırır o zaman da bu ayet lafziyla değil ruhuyla tatbik edilir. (Söz konusu usul ilkesi için bk. Seyyid Bey, *Medhal* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333), 17. "Bir illet-i gâiyeye mübtene olan hüküm, ol illetin intifasıyla müntefi olur", Bir fâide-i matlûbenin istihali için meşrû' olan bir hüküm, icrası halinde ol fâidenin zıddını istilzam eder ise bâtil (hükümsüz) olur."

maksadına daha uygun olacaktır. Amaç boşama olsaydı zaten ayette bu süreçler uzatılmadan boşanma yoluna gidilmesi ifade edilebilirdi. Ancak karşılıklı anlaşmazlık, sür-tüşme, restleşme, soğukluk, küskünlük ve öfke sürekli bir itaatsizlik ve husumet meydana getirmişse bu evliliği devam ettirecek bir durum kalmamış demektir. Böyle bir birliktelik, başta evli çiftler olmak üzere, en yakınında bulunan çocuklar ve birinci derece akrabaları sürekli rahatsız edeceğinden ve hısımlık hasımlığa dönüşeceğinden böyle bir evlilik, evlilikten beklenen maslahata da hizmet etmeyeceğinden; bu birlikteliği sürdürmenin bir anlamı kalmayacak ve usulüne uygun olarak sonlandırılması gerekecektir.

Mâtürîdî'nin yaklaşımına göre en-Nisâ suresinin 34. ayetinde kadının kocasına itaatsizlik etmesi yasaklanmış ancak el-Bakara suresinin 228. Ayetinde, “Kadınların vazifeleri olduğu gibi hakları da vardır” buyurularak kocalarının da kendilerine iyi davranmaları emredilmek suretiyle denge kurulmuştur.³²

Nüşuz tarzı davranış, kadından kocasına yönelik olabileceği gibi, kocasından hanımına yönelik de olabilir. Zira bu kelime karı ve kocadan her biri için kullanılabilen ve eşlerden her birinin diğerinden hoşlanmaması anlamına da gelmektedir.³³ Nitekim Kur’ân da iki ayrı ayette hem erkeğin hanımına karşı nüşuzunu hem de kadının kocasına yönelik nüşuzunu ele almaktadır. Önce Nisa suresinin 34. ayetinde kadının nüşuzu halinde kocanın ne yapması gerektiği şu şekilde ifade edilmektedir: “Allah’ın, (iki cinse) birbirinden farklı özellik ve lütuflar bahşetmesi ve mallarından harcama yapmaları sebebiyle erkekler kadınların yöneticisi ve koruyucusudurlar. Sâliha kadınlar Allah’a itaatkârdır; Allah’ın korumasına uygun olarak, kimsenin görmediği durumlarda da kendilerini korurlar. (Evlilik hukukuna) baş kaldırmamasından endişe ettiğiniz kadınlara öğüt verin, onları yataklarda yalnız bırakın ve onları dövün. Eğer size itaat ederlerse artık onların aleyhine başka bir yol aramayın; çünkü Allah yücedir, büyüktür.”³⁴

Daha sonra Nisâ suresinin 128. ayetinde kocanın nüşuzu şu şekilde ele alınmıştır: “Eğer bir kadın kocasının, kendisine kötü davranmasından yahut yüz çevirmesinden endişe ederse, uzlaşarak aralarını düzeltmelerinde ikisine de bir günah yoktur. Uzlaşmak daha hayırlıdır. Nefisler ise kıskançlığa ve bencil tutkulara hazır (elverişli) kılınmıştır. Eğer iyilik eder ve Allah’a karşı gelmekten sakınırsanız, şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan haberdardır”.³⁵

³² Mâtürîdî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, 3/204.

³³ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 5/171.

³⁴ en-Nisâ 4/34.

³⁵ en-Nisâ 4/128.

Ayette geçen, “Nefisler ise kıskançlığa ve bencil tutkulara hazır (elverişli) kılınmıştır” kısmı üzerinde biraz durmak gerekir. Karşılıklı anlaşmanın tavsiye edildiği bu ayetin altı çizilen bu kısmı, tarafları karşılıklı olarak fedakârlık yapmaya, bazı haklardan vazgeçmeye ve bazı şeyleri acı da olsa yutmaya davet etmektedir. Zira sulh ancak bu durumda gerçekleşebilir. “Şuh” kelimesi hırs, cimrilik, kıskançlık gibi anlamlara gelmektedir. Herkes kendi hakkını sona kadar ve tastamam alıp başkasının hakkını ise noksan almasına meyyaldır. Bu, insan yapısının bir gerçeğidir. Ancak sulh için bu gerçeğin biraz dışına çıkmak gerekir.³⁶ Taraflardan her biri ben haklıyım ve hakkımı tam olarak isterim der de karşı tarafı hiç düşünüp empati yapmazsa sulha ulaşılamaz. Onun için ayetin sonunda, “Eğer iyilik eder ve Allah’a karşı gelmekten sakınırsanız” buyurularak tarafların her ikisi iyilik yapmaya davet edilmektedir ki, sulhun sonu budur.

3. Aşama: Yapıcı Yaklaşım Sahibi Yakın Akrabaların Devreye Sokulması (Hakeme Müracaat Safhası)

Eşlerin birinci safhada ifade edilen çabalarının evliliğin sürdürülmesi için yetersiz kaldığı durumlar olabilir. Bu durumda İslâm hemen boşanma yoluna gidilmemesini ve yapıcı yaklaşım sahibi, iyi niyetli akrabaların devreye sokulmasını istemektedir. İlgili ayette şöyle buyurulmaktadır:

“Eğer karı-kocanın arasının açılmasından endişe ederseniz, erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden bir hakem gönderin. İki taraf (hakemler ve evli taraflar) arayışı düzeltmek isterlerse, Allah da onları uzlaştırır. Şüphesiz Allah, hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdardır.”³⁷

Ayete baktığımızda ilk etapta şu hususların ifade edildiğini görmekteyiz: Kur’ân evliliğin hemen bozulmasını istemeyip aksine devamını arzulamaktadır. Bunun için de yaşadıkları sorunları aşma hususunda birbirine yetmeyen eşlerin yardımına aileleri katmakta ve onlara da evliliğin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi noktasında görev ve sorumluluk yüklemektedir. Bu noktada, “Eğer karı-kocanın arasının açılmasından endişe ederseniz” ifadesi çok anlamlıdır. Öncelikle “şikâk” ifadesi olayın iki tarafını temsil eden karı-kocadan her birinin diğerine karşı problem çıkardığına işaret etmektedir. Sorun bu hale gelince de dengeyi sağlamak ve âdil ve doğru bir sonuca ulaşmak için karı-kocanın yakınları göreve çağrılmaktadır. Zira yetki sahiplerine, bütün müminlere³⁸, hâkimlere³⁹ ve akrabalara sorumluluk yükleyen bu ifade, yakın akrabaların meseleye kaygı duymadan uzaktan bakmalarını ve “iki kişinin kendi arasında olan olay bizi ilgilendirmez...”

³⁶ Mâtürîdî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, 5/60.

³⁷ en-Nisâ 4/35.

³⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, 3/212.

³⁹ Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 2/269; İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1/426; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 5/175.

gibi bir anlayışla hareket etmelerini engellemektedir. Akl-ı selim sahibi, iyi niyetli ve yapıcı davranış gösterebilecek yakın akrabaların problemlili hale gelmeye başlayan evliliğe müdahale etmesini davet eden bu ayet, İslâm aile hukukunda, “hakeme başvurma” şeklindeki önemli ve işlevsel bir kurumun hayata geçirilmesi sonucunu doğurmuştur.

Ayette öngörülen hakemliğin hedefine ulaşabilmesi için hakemlere ait bir takım temel şartlar da zikredilmiştir. Genel olarak hakemlerin bu işin tabiatına uygun olarak âdil, basiret sahibi, tecrübeli ve dini bilgi sahibi olmaları gerekir.⁴⁰ Bunlar yanında hakemlerin başka özelliklerine de ayette işaret edilmiştir. Bunlardan biri, hakemlerin bir taraftan değil de her iki taraftan yani karı-kocanın ailelerinden veya tarafların onaylayacakları ve ıslah konusunda ehil olan kimselerden⁴¹ tayin edilmesidir. Bu şart, hakemlerin meseleye tek taraflı yaklaşımlarını, dengeyi bozucu bir davranış içine girmemeleri ve objektif bir tavır alabilmeleri amacına yöneliktir. Yine hakemlerin aile içinden ve her iki taraftan seçilmelerinin bir diğer anlamı ve önemi, aileden olan hakemlerin tarafların halini daha iyi bilmesi, tarafların onlara müracaatının daha kolay ve elverişli olması⁴², özel hukukun bir dalı olan aile meselelerinin mahkeme salonu gibi resmi kamusal bir ortama taşınmadan ve belirli sınırları aşıp dillere düşmeden aile sıcaklığı içinde halledilmesi amacına yöneliktir. Elbette bu hakemlik, “kol kırılır yen içinde kalır” anlayışından hareketle, ihtilafı kimse duymasın kabilinden daha derin ihtilaflar yaşanıp evlilik hayatı sürdürmeye imkânı kalmayan eşleri zorla bir arada tutma amacına yönelik de değildir. Zira, “aman başkaları duymasın...” anlayış ve hassasiyeti bir yere kadar doğrudur ve normaldir. Hakemler de tam bu noktada devreye girmektedir. Ancak ihtilaf ve anlaşmazlık çok derinleşmiş ve evlilik hayatının devamına imkân kalmamışsa, bu evliliği zorla devam ettirmek zulmü kamufle etmek ve köklü anlaşmazlığı sürekli yen içinde bırakmak anlamına gelir. Halbuki, İslâm’ın evlilikten maksadı, asla tarafların birbirinin onurunu zedeleyen, hayatlarını çekilmez hale getiren, farklı şeyler hatırına çekilmez ve zulüm dolu bir hayatı devam ettirmek değildir. “Evli taraflardan biri diğerine zulmettiği zaman zâlim taraftan mazlum tarafın hakkı alınır ve nikah akdi devam eder” şeklindeki bir anlayışı kabul etmeyen Mâlikî âlim İbnü’l-‘Arâbî (543/1148) şöyle bir yaklaşımda bulunur: “Bu, kâsır bir bakıştır ve ancak malî akitlerde düşünülebilir. Bedene ait akitler ise ancak ittifak, ülfet ve iyi geçinme ile tamamlanır. Bunlar olmayınca akdi devam ettirmenin bir manası kalmaz. Bu durumda maslahat tarafların ayrılmasındadır...”⁴³ İbnü’l-‘Arâbî’ye göre bu durumda ayrılma, nikahın maksadı olan anlaşma (ülfet)

⁴⁰ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 5/175.

⁴¹ Cemâlüddîn Yûsuf b. Hilâl b. Ebî’l-Berekât es-Safedî, *Keşfu’l-esrâr ve hetkü’l-estâr* (İstanbul: İsam Yayınları, 2019), 1/483.

⁴² İbnü’l-‘Arâbî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 1/426.

⁴³ İbnü’l-‘Arâbî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 1/425.

ve iyi geçinme hususuna hâle meydana gelmesi sebebiyle olur.⁴⁴ Bu şekilde bir evlilik başta evli tarafları her bakımdan yıpratacağı gibi, varsa o evdeki çocukları ve eşlerin yakın akrabaları başta olmak üzere onları tanıyan herkesi bir şekilde huzursuz edecektir. Bu da evlilikte sakin, rahmet ve meveddetin oluşmadığı anlamına gelmektedir ki böyle bir evlilik İslâm'ın teşvik ettiği ve hedeflediği bir evlilik değildir. Nitekim hakemlikle ilgili ayette kullanılan “فان خفتم شقاق بينهما” ifadesi evli çiftlerin tek parça iken iki parçaya ayrılması; her birinin ayrı baş çekmesi anlamına gelmektedir.⁴⁵ O zaman öngörülen hakemliğin hedefi, bahsedilen olumsuz boyutlara ulaşmamış olan basit ihtilafları büyümeden ortadan kaldırıp sağlıklı bir evlilik hayatına devamı sağlamaktır. Bu mümkün olmayacaksa çıkar yol, usulüne uygun boşanmadır.

Hakemlere ait bir diğer şart da hakemlerin objektif ve yapıcı davranmaları ve gerçekten tarafların arasını düzeltme ve aile yuvasının yıkılmasını engelleme niyeti taşımalarıdır. Ayetin, “İki taraf (arayı) düzeltmek isterlerse, Allah da onları uzlaştırır” kısmı bu hususa işaret etmektedir. Bu ayette geçen, “arayı düzeltmek isterlerse” kısmı, tarafların arayı düzeltmek istemeleri şeklinde anlaşıldığı ve izah edildiği gibi bunun hakemlere yönelik olduğu da söylenmiştir.⁴⁶ Yani araları bozulan tarafların aralarını düzeltme gayretlerinin istenen sonucu vermesi için hem tarafların düzeltmeyi talep etmesi hem de araya giren hakemlerin bu düşünceye sahip olması gerekir. Ancak hakemlik olayının istenen sonucu vermesi için hakemlerin yapıcı davranış içine girmeleri yanında evliliklerinde problem yaşayan tarafların da arayı düzeltme istek ve azminde olmaları büyük önem arz etmektedir. Ayrıca hakemlerin ıslah düşüncesine sahip olmaları, duygusal davranmalarına da engel olacaktır.

Fıkıh doktrininde hakemlerin hukuki konumu ve yetkisi de tartışılmıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse: “Hanefîler ve Şafiîlerin çoğunluğu hakemi tarafların vekili olarak konumlandırırken; Malikîler ve bazı diğer Şafiîler ise hâkim olarak konumlandırır. Hanefîler bu anlamda hakemin taraflarla ilişkisini hâkimin devlet başkanıyla ilişkisine benzetir. Zira taraflar, tıpkı devlet başkanının hâkimleri azletmesi gibi diledikleri zaman hakemleri azledebilirler. Buna bağlı olarak hakemin kararı nihâi karar değildir; hâkime konu intikal ederde hâkim isabetli görmezse, bu kararı bozabilir. Zira hakemin kararı bir başka hâkimin kararı gibi bir içtihattan çok sulh mesabesindedir. Diğer grup ise hakemi hâkimin bir temsilcisi gibi telakki ettiğinden kararını bağlayıcı kabul eder.”⁴⁷

⁴⁴ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1/425.

⁴⁵ Safedî, *Keşfu'l-esrâr ve hetkü'l-estâr*, 1/483.

⁴⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 3/212-213; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 5/175; Safedî, *Keşfu'l-esrâr ve hetkü'l-estâr*, 1/483.

⁴⁷ Ahmed Temel, “İslâm Aile Hukukundaki Arabulucu-Hakemlik Uygulamasının Türkiye'de Aile Arabuluculuğuna Muhtemel Katkıları”, *Darulfünûn İlahiyat* 30 (2019), 322.

Sonuç olarak bu noktada Hanefî mezhebinde uyuşmazlık çözümünün tahkim ayağı özenle tarafların iradesine bırakılırken; Malikîler başta olmak üzere diğer fakihler mahkeme merkezli hâkimin başlattığı bir tahkim sürecini esas almıştır.”⁴⁸ Ancak Hukuk-ı Aile Kararnâmesi 130. maddesiyle yaptığı düzenlemede çoğunluğun ve özellikle memleketimizdeki pek çok uygunsuzlukları ortadan kaldıracacağı gerekçesiyle Mâlikîlerin görüşünü esas almış⁴⁹ ve, “Hakemlerin verecekleri hüküm katî ve nâkabil-i itirazdır” diyerek hakemlerin kararına itiraz edilemeyeceğini hükme bağlamıştır.

Araları bozulan tarafların sağlıklı bir aile hayatına devam etmesine yardımcı olmak ve aralarını düzeltmek maksadıyla önerilen hakemlik kurumu klasik fıkıh literatüründe ve özellikle Hanefî fıkıh müdevvenatında muhtemelen hakemlerin tarafların vekili konumunda olup⁵⁰ kararının bağlayıcı olmaması sebebiyle⁵¹ fazlaca ele alınmamış olsa da⁵² Hz. Peygamber ve sahabe döneminden itibaren uygulandığı anlaşılmaktadır.⁵³

4. Aşama: Başka Çare Kalmayınca Usulüne Uygun Olarak ve Belli Bir Prosedüre Göre Boşanma⁵⁴

Yukarıda evliliğin devamı için sıralanan eşlerin birbirinden hoşnutsuzluk belirtileri üzerine tahammül ve hoşgörünün tavsiye edilmesi, eşlerin geçimsiz tavırları (nüşûz) sebebiyle uyarılmaları ve yapıcı yaklaşım sahibi yakın akrabaların devreye sokulması (hakeme müracaat), istenen neticeyi vermeyince, geriye tek bir yol ve safha

⁴⁸ Temel, “İslâm Aile Hukukundaki Arabulucu-Hakemlik Uygulamasının Türkiye’de Aile Arabuluculuğuna Muhtemel Katkıları”, 326.

⁴⁹ Komisyon, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, haz. Orhan Çeker, 100.

⁵⁰ Cessâs, Ebû Hanife’yi ve Hanefîleri hakemlerin durumunu bilmemekle itham edenlere reddiyesi için bk. Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 2/270-272.

⁵¹ Bk. Komisyon, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, haz. Orhan Çeker, 99.

⁵² Hakemlik kurumu ilk defa 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi’nde “Aile Meclisi” adıyla hukuki metinlerde yerini almış ve işlerlik kazanması hedeflenmiştir. Söz konusu kararnamenin esbab-ı mucibe layihasında neden yer verildiği şer’î dayanaklarıyla ortaya konulmuş (bk. s. 99-100), eşlerden birinin boşanma talebiyle mahkemeye başvurusu halinde mahkeme tarafından aile meclisi oluşturulması öngörülmüştür. Kararnamenin 130. Maddesinde şu ifadeler yer verilmiştir: “Zevceyn beyninde niza’ ve şikâk zuhûr edip de tarafeynden biri hâkime müracaat ederse hâkim tarafeyn ailelerinden birer hakem tayin eder. Bir veya iki taraf ailesinden hakem tayin olunacak kimse bulunamaz veya bulunup da hakem olacak evsâfi hâiz olmazsa hariçten münasiplerini tayin eyler. Bu sûretle teşekkül eden aile meclisi tarafeynin ifâdât ve müdâfaâtını tedkik ile beynlerini islâha çalışır. Kâbil olmadığı sûrette kusur zevcede ise beynlerini tefrik eder. Ve zevcede ise mehir tamamı veya bir kısmı üzerine muhâlaa eyler. Hakemler ittifak edemezler ise hâkim evsaf-ı lâzimeyi hâiz diğer bir heyet-i hâkemiyye veya tarafeyne karâbeti olmayan üçüncü bir hakem tayin eyler. Hakemlerin verecekleri hüküm kat’î ve nâ-kâbil-i itirazdır”.

⁵³ Bk. Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1/270-271; İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1/423-424.

⁵⁴ Konuyla ilgili benzer yaklaşımlar için bk. Hamza Aktan, “Kur’ân’a Göre Boşanma Prosedürü”, *Dini Araştırmalar* 5/14 (Eylül-Aralık 2002), 5-16.

kalmaktadır ki, o da usulüne göre ve belli bir prosedüre göre boşanmaktır. Bu usul Kur’ân’da genel ve özlü (mücmel) prensipler şeklinde ifade edilirken sünnette ve bu iki kaynağı esas alan fıkıh müdevvenatında daha detaylı olarak ifade edilmiştir. Zira Kur’ân’ın özlü (mücmel) olarak ifade ettiği hususların en yetkili ve birinci derecede açıklaması sünnet tarafından yapılmakta, fıkıh âlimleri ise bunları uygulanacak kurallar haline getirmektedirler. Kur’ân’ın usulüne uygun boşama konusunda ortaya koyduğu özlü prensipler, “dönüştürme boşama”, “iyilikle serbest bırakma” ve “iddet”tir. Bu üç prensibin ortaya konulmuş olması da aslında evliliğin ani kararlarla, sonuçları iyi düşünülmeden, getirisi ve götürüsü iyi hesap edilmeden sona erdirilmemesi maksadına yöneliktir.

III. Kur’ân, Sünnet ve Fıkıhta Boşanma Prosedürü ve Ahlakı

Şimdi de Kur’ân, Sünnet ve fıkıh literatüründe boşanma prosedürünün ve ahlakının nasıl ele alındığını ve bu konudaki prensipleri ele alalım.

A. Kur’ân’a Göre Boşanma Prosedürü ve Ahlakı

1. Nüzul Sırasına Göre Talâk/Boşama Ayetleri, İçerdikleri Temel Konular, İlkeler ve Mesajlar⁵⁵

1) Bakara 2/228:

وَالْمُطَلَّغَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِنْ كُنَّ يُؤْمِنُنَّ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَبَعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلَاحًا وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

“Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç ay hali (hayız veya temizlik müddeti) beklerler. Eğer Allah'a ve ahiret gününe inanıyorlarsa, Allah'ın kendi rahimlerinde yarattığını gizlemeleri onlara helal olmaz. Kocaları bu süre içinde barışmak isterlerse, onları geri almağa daha çok hak sahibidirler. Kadınların, yükümlülükleri kadar meşru hakları vardır. Yalnız erkeklerin kadınlar üzerinde bir derece farkı vardır. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”

Ayetin ele aldığı temel konular şunlardır:

a) Boşanmış kadınlar başka bir evlilik yapmadan üç âdet veya temizlik süresince (kurû') iddet beklerler. İddet meselesi Talâk suresinin 1. ayetinde, “Ey peygamber! Kadınları boşamak istediğinizde onları iddetlerini dikkate alarak (temizlik halinde) boşayın ve iddeti sayın. Rabbiniz olan Allah'a karşı gelmekten sakının. Apaçık bir hayasızlık yapmaları

⁵⁵ Burada yoğun olarak boşama ayetleri Bakara suresinde olduğu için nüzul açısından bu suredeki ayetler esas alınmış et-Talâk, el-Ahzâb ve et-Tahrîm surelerindeki ilgili ayetleri ise ilgili oldukları yerlere yerleştirilmiştir.

dışında onları (bekleme süresince) evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar. Bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa, şüphesiz kendine zulmetmiş olur. Bilemezsin, olur ki Allah, sonra yeni bir durum ortaya çıkarır” şeklinde ifade dılmıştır.

Ahzab 49. ayette de, “Ey iman edenler! Mümin kadınları nikahlayıp, sonra onlara dokunmadan (cinsel ilişkide bulunmadan) kendilerini boşadığınızda, onlar üzerinde sizin sayacağınız bir iddet hakkınız yoktur” buyurularak sırf nikah akdi yapıp dokunulmadan boşanan kadınların iddetinin olmadığı ifade edilmektedir.

b) Boşanmış kadınlar hâmile iseler bunu gizlememeleri gerekir.

c) Şayet ıslah/arayı düzeltmek ve barışmak istiyorlarsa, yani birbirlerine iyi davranıp zarar vermeyecek ve karşılıklı hukuka riayet edeceklerse,⁵⁶ başkasıyla evlenmektense, geri dönüp evliliğe devam etmeleri için eski kocaları daha uygundur.

d) Kadınların vazifelerine denk, makul ve meşru ölçülere göre hakları da vardır. Erkeklerin ise kadınlar üzerinde bir derece fazla hakkı mevcuttur.

Ayet, evli kadın ve erkek arasında hak ve vazife dengesi kurmuş, iyi davranma, karşılıklı saygı ve saygı gösterme konusunda her iki tarafı da dengeli davranmaya davet etmiştir. Boşanmaları durumunda, erkeğin hanımına dönmeme hakkı olduğu gibi, anlaşma, uyum ve muhabbet olacağına inanmadığı sürece⁵⁷ kadına da kocasına dönmeme hürriyeti tanınmıştır. Ailenin reisliği, sorumluluğu ve mali külfetleri prensip olarak erkeklere ait olduğundan onlara bir derece fazlalık tanımıştır. Ancak bu derecenin hak mı yoksa sorumluluk ve fedâkârlık mı olduğu bu ayette net değildir.⁵⁸ müfessirlerin konuyla ilgili farklı yorumları vardır.⁵⁹ Mesela Zemahşerî (ö. 538/1144) bu ifadeyi, “Hak ve fazilette fazlalık vardır. Bir görüşe göre, kadın erkeğin nail olduğu lezzete nail olur, ancak kadını kollayıp gözettiği ve maslahatları için harcamada bulunması sebebiyle erkeğin bir üstünlüğü vardır”⁶⁰ şeklinde yorumlamıştır. Bu, fiziki yapısı ve yüklendiği sorumluluklar gereği biraz daha fedâkar olmak şeklinde

⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 2/67.

⁵⁷ Muhammed İzzet b. Abdilhâdî b. Dervîş Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs* (Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2000), 6/416.

⁵⁸ Karşılıklı hakların bu ayette net bir şekilde açıklanmadığını ifade eden bazı müfessirler, örnekledikleri birtakım ayetlerde ve sünnette konunun netleştiğini anlatmaktadır. (İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1/188-189).

⁵⁹ Bk. Mukatil b. Süleyman, *Tefsîru'l-hamsi mi'e âye mine'l-Kur'ân*, nşr. İsaiah Goldfeld (Filistin: Şifa Amr, 1980), 176-177; Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 2/68-69; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/513; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1/188-189; Muhammed Ali Sâyis, *Tefsîru âyâti'l-ahkâm*, thk. Naci Soydan (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2002), 1/260-261.

⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/272.

yorumlanabileceği gibi, tüm bu ağır yük ve sorumlulukların getirdiği gerginlik ve yorgunluk karşısında ona biraz daha anlayış gösterilmesi olarak da yorumlanabilir. Ancak müfessirler kadına şiddet uygulamayı, tahakküm etmeyi, aşağılamayı asla bu kapsamda bir hak ve üstünlük olarak görmemiş ve zarar görmemeyi kadının hakkı olarak kaydetmişlerdir.⁶¹

2) Bakara 2/229:

الطَّلَاقُ مَرَّتَانٍ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا إِلَّا أَنْ يَخَافَا أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ

“(Dönüş yapılabilir) boşama iki defadır. Sonrası, ya iyilikle geçinmek ya da güzellikle bırakmaktır. (Evlilikte) tarafların Allah’ın belirlediği ölçüleri koruyamama endişeleri dışında kadınlara verdiklerinizden (boşanma esnasında) bir şeyi geri almanız sizin için helal olmaz. Eğer onlar Allah’ın belirlediği ölçüleri gözetmeyecekler diye endişe ederseniz, o zaman kadının (boşanmak için) bedel vermesinde ikisine de günah yoktur. Bunlar Allah’ın koyduğu sınırlardır. Sakın bunları aşmayın. Allah’ın koyduğu sınırları kim aşarsa onlar zalimlerin ta kendileridir.”

Ayetin genel muhtevası şudur:

a) (Dönüş yapılabilir) boşama iki keredir.

b) İki boşamadan sonra kadınlar ya iyilik/makul ölçülere riayet edilerek evlilik birliği içinde tutulur veya güzellikle yani boşama âdab ve prosedürüne riayet edilerek serbest bırakılır. Bu konu Bakara 231. ayette de, “Ya onları iyilikle (ma’rûf) tutun yahut iyilikle bırakın” şeklinde geçmektedir. Aynı zamanda Ahzâb suresinin 28 ve 49. ayetlerinde boşanmış veya boşanacak kadınların, “İyilikle serbest bırakılması” emredilmektedir.

c) Allah’ın koyduğu kurallara uymamalarından korkulmadığı sürece (boşama esnasında) kadınlara verilen mehirlerden hiçbir şeyi geri almak helal olmaz. Yani hul’ yoluna başvurmak normalde câiz değildir ancak kadınların Allah’ın kurallarına uymamasından endişe edilirse kadından boşamak için bir meblağ (muhâlaa’ bedeli) almakta bir vebal yoktur.

Nisâ suresinin 20-21. ayetinde bu konuya şu şekilde işaret edilerek verilen mehrin geri alınmaması gerektiği üzerinde durulur:

⁶¹ Bk. Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru’l-hamsi mi’e âye mine’l-Kur’ân*, 177; Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1/509, 511; İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1/188; Derveze, *et-Tefsîrü’l-hadis*, 6/416.

وَإِنْ أَرَدْتُمْ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍ وَأَنْتُمْ إِحْدِيهِنَّ فَغَطُّوا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئاً أَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَاناً وَإِثْماً مُّبِيناً وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ وَأَخَذْنَ مِنْكُمْ مِيثَاقاً غَلِيظاً

“Eğer bir eşin yerine başka bir eş almak isterseniz, öbürüne (mehir olarak) yüklerle mal vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın. İftira ederek ve açık günaha girerek mi verdiğinizizi geri alacaksınız? Hem, siz eşlerinizle birleşmiş ve onlar da sizden sağlam bir söz almış iken, onu nasıl (geri) alırsınız?”

d) Bunlar Allah'ın kesin kurallarıdır ve çiğnenmemelidir, çiğneyen zâlimdir.

3) Bakara 2/230:

فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدِ حَيْثُ تَنَكَحَ زَوْجاً غَيْرَهُ فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ

“Eğer erkek karısını (üçüncü defa) boşarsa, kadın, onun dışında bir başka kocayla Nikahlanmadıkça ona helal olmaz. (Bu koca da) onu boşadığı takdirde onlar (kadın ile ilk kocası) Allah'ın koyduğu ölçüleri gözetebileceklerine inanıyorlarsa tekrar birbirlerine dönüp evlenmelerinde bir günah yoktur. İşte bunlar Allah'ın, anlayan bir toplum için açıkladığı ölçüleridir.”

Ayetin muhtevasında şu hususlara dikkat çekilmektedir:

a) Üçüncü boşama hakkını kullanan kişinin boşadığı kadın, başka birisiyle evlenip yine usulüne uygun olarak boşanıp ya da kocası ölürse; talâk ya da ölüm iddeti beklemeden eski kocasına dönemez.

b) Şayet ikinci koca bu kadını boşar ve eski eşiyle Allah'ın koyduğu sınırlara riayet edeceklerini düşünürlerse artık yeniden birbirlerine dönüp evlilik hayatına devam etmelerinde bir sakınca yoktur. Bu sınırların ne olduğuna dair aşağıda bilgi verilecektir.

4) Bakara: 2/231:

وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرَحوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضَرَاراً لِيَتَعْتَدُوا وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ وَلَا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوًّا وَاذْكُرُوا أَنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ لِيُعْظَمَ عَلَيْكُمْ بِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

“Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme sürelerini bitirdikleri zaman, ya onları iyilikle tutun yahut iyilikle bırakın. Haklarına tecavüz edip zarar vermek için onları tutmayın. Bunu kim yaparsa kendine zulmetmiş olur. Sakın Allah'ın ayetlerini eğlenceye almayın. Allah'ın üzerinizdeki nimetini, size öğüt vermek için indirdiği Kitab'ı ve hikmeti hatırlayın. Allah'a karşı gelmekten sakının ve bilin ki Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”

Ayetin ele aldığı hususlar şunlardır:

a) Boşanan kadının bekleme süresi (iddet) tamamlandığında ya onunla yeniden evlenip makul ve meşru ölçüler içerisinde evlilik hayatına devam edilir veya söz konusu ölçülere yani boşama adab ve prosedürüne riayet edilerek serbest bırakılır.

b) Boşanan/boşanmak isteyen kadını zarara uğratmak maksadıyla ve hakları çiğnensin diye zorla nikah altında tutulmaz.

Ayetin bu hususun altını çizmesi ve bu ilkeyi koyması pekçok hikmete mebnidir. Zira kalplerdeki aşk yani Allah vergisi karşılıksız sevgi, muhabbet ve meveddet bitmiş ve evlilik üç temel fonksiyonu olan sekinet, meveddet ve rahmeti oluşturamayacak bir hal almışsa, onu zorla sürdürmeye gerek yoktur. Çünkü bu duruma gelmiş bir evliliği sürdürmek rahmete değil zahmete, adalete değil zulme yol açar. Kadına böyle bir davranışı reva gören aslında kendisine de zulüm ve haksızlık etmiş olur. Aynı zamanda bu, Allah'ın ayetlerini alaya almak anlamına gelir. Zira Yüce Allah, boşanma aşamasına gelmiş kadınların ya ma'rûf ölçülere göre nikah altında tutulmasını veya iyilikle serbest bırakılmasını emretmektedir. Bu prosedürü takip etmeyip sırf kadına zarar vermek, ona zulmetmek ve serbest bırakarak belki de daha mutlu olacağı yeni bir evlilik imkânından onu alıkoymak tam anlamıyla bir zulümdür. Aynı zamanda aslında olması gereken mutlu bir evlilik hayatı sürdüremediği halde şeklen böyle bir hayatı varmış gibi içi boş bir evliliğe devam etmek, Allah'ın ayetlerini alaya almak anlamına gelir. Bu noktada Allah'ın verdiği nimetler ve öğüt vermek üzere indirdiği Kitâb ve hikmet hatırlanmalı ve Allah'a karşı gelmekten sakınılmalıdır.

Bu konuyu tamamlar mahiyette olmak üzere, Tahrîm suresinde Hz. Peygamber'in aile hayatıyla ilgili olarak ve Hz. Peygamber üzerinden, kadın sebebiyle mağdur edilmiş eşe şöyle hitap edilmektedir: *"Olabilir ki, onun (mağduriyet yaşayan erkek eşin) sizi boşaması halinde Rabbi ona, sizin yerinize daha iyi eşler verir..."*⁶² Ayet aynı zamanda evlenilecek eşin taşınması gereken temel özellikleri de, *"...Allah'a tam teslim olmuş, mü'min, saygılı, tövbeli, ibadetli, oruçlu, dul ya da bekâr eşler..."*⁶³ şeklinde sıralamaktadır.

Ayetin sebab-i nüzulü ile ilgili rivayetlerden birine göre Hz. Âişe, Hz. Peygamber'in bâkire olarak evlendiği tek eşi olmakla övünüyor ve bu özelliği çok önemsiyordu.⁶⁴ Allah diğer özellikler bulunduktan sonra bunun çok da önemli olmadığına işaret etmektedir.

⁶² et-Tahrîm 66/5.

⁶³ et-Tahrîm 66/5.

⁶⁴ Buhârî, "Nikah", 9. Ayrıca bk. Ayşenur Şimşek Ergül, "Hz. Sevde ve Hz. Âişe Özelinde Hz. Peygamber'in Eşlerinin Birbirleriyle Olan İlişkileri", *Siyer Araştırmaları Dergisi* 10 (Temmuz-Aralık 2021), 8-9.

5) Bakara 2/232:

وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ ذَلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَمْ آزَى لَكُمْ وَأَطْهَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ

“Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme sürelerini bitirdikleri zaman kendi aralarında aklın ve dinin gereklerine uygun olarak güzellikle anlaştıkları takdirde, eşleriyle (yeniden) evlenmelerine engel olmayın. Bununla içinizden Allah’a ve ahiret gününe iman edenlere öğüt verilmektedir. Bu sizin için daha hayırlı ve daha temizdir. Allah bilir, siz bilmezsiniz”.

Ayet şu hususların altını çizmektedir:

a) Boşanmış olan kadınlar boşanma sürelerini (iddet) tamamladıkları zaman, aralarında gönülden bir anlaşma (rıza) olduğu zaman eski kocasına tekrar dönüp evlilik hayatına devam etmesine engel olunmamalıdır. Bu husus Bakara suresinin 228. ayetinde, “...şayet eski kocaları arayı düzeltmek (ıslah) istiyorlarsa onlara dönmek daha hayırlı ve uygundur” şeklinde ifade edilmiştir.

b) Bu öğütler, Allah’a ve ahirete iman eden kimselere verilmektedir. Şayet bir kimse Allah’a ve ahirete inanıyorsa bu öğütleri tutar ve ona göre hareket eder. En pak ve temiz olan da bu ölçülere riayet etmektir. Bu işin bizim gerçekten yararımıza olan tarzını biz değil ancak Allah bilir. Bizim bir meselenin mahiyetine ve sonucuna, hayrımıza olup olmayacağına dair bilgimiz sınırlı; Allah’ın bilgisi ise sınırsızdır. Biz birçok konuda bildiğimizi zannederiz ancak çoğu kere yanılırız. Allah ise gerçekten her şeyi hakkıyla bilir ve asla yanılmaz. Zira O’nun bilgisi her şeyi kuşatır,⁶⁵ hiçbir şey O’nun bilgisinin dışına çıkamaz.⁶⁶

6) Bakara 2/233:

وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُبْرِئَ الرِّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا لَا تَضَارُّ الْوَالِدَةَ وَلَا يُؤْلَدُ لَهُ بِوَالِدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ فَإِنْ أَرَادَا فِضَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تُسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُمْ مَا آتَيْتُم بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

“Emzirmeyi tamamlamak isteyen için analar çocuklarını tam iki yıl emzirirler. Onların normal ölçülerde yiyecek ve giyeceklerini sağlamak da çocuk kendisinden olanın (babanın) borcudur. Hiç kimse gücünü aşan bir şeyle yükümlü kılınmaz. Ne ana çocuğu yüzünden zarara uğratılsın ne de babası (çocuk kendinden olan erkek) çocuğundan dolayı zarar görsün. Kendisine miras kalan kimseye de benzer yükümlülük vardır. Ana baba karşılıklı danışarak ve anlaşarak

⁶⁵ el-Bakara 2/216, 232; Âl-i İmrân 3/66; en-Nûr 24/19.

⁶⁶ Sebe’ 34/3.

çocuğu süttten kesmek isterlerse bundan dolayı onlar için bir sakınca yoktur. Çocuklarınızı süttannelere emzirtmek isterseniz münasip olan ücreti verdiğiniz takdirde sizin için bir günah yoktur. Allah'ın koyduğu kurallara aykırı davranmaktan sakının ve bilin ki Allah yaptıklarınızın tamamını görmektedir.”

Esasen boşanıp emzikli çocuğu olan kadının ve kocasının karşılıklı hukukunu düzenleyen bu ayetin ele aldığı temel konular şunlardır:

a) Boşanan eşler karşılıklı olarak konuşarak ve anlaşarak çocuğu süttten kesmek isterlerse kendilerine bir günah yoktur.

b) Boşanmış kadın, o evlilikten meydana gelen çocuğunu emzirmeye devam ettiği sürece, gücünü aşmayan makul (ma'rûf) ölçülerdeki nafaka babaya aittir. Bu konuda ana, nafaka verilmeyerek veya olması gerekenden az verilerek mağdur edilmeyeceği gibi, baba da olması gerekenden fazla nafaka talep edilerek veya çocuğun ana tarafından imkân varken emzirilmeyerek mağdur edilmez.

c) Çocuk için ideal emme süresi tam iki yıldır. Ancak anne-baba karşılıklı anlaşmak suretiyle çocuğu süttten kesebilirler.

d) Çocuğum emzirilmesi için ücretle süt anne tutulabilir.

e) Bunlar Allah'ın riayet edilmesi gereken kurallarıdır.

7) Bakara 2/236:

لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِن طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمْسُوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً وَمَتَّعُوهُنَّ عَلَى الْمَوْسِعِ قَدْرَهُ وَعَلَى الْمَقْتَرِ قَدْرَهُ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ

“Kendilerine el sürmeden ya da mehir belirlemeden kadınları boşarsanız size bir günah yoktur. (Bu durumda) -eli geniş olan gücüne göre, eli dar olan da gücüne göre olmak üzere- onlara, aklın ve dinin gereklerine uygun olarak mut'a verin. Bu iyilik yapanlar üzerinde bir borçtur.”

Ayetin ele aldığı temel konular şunlardır:

a) Henüz gerdeğe girmeden veya mehir tayin etmeden nikah akdi yapılmış kadınları boşamakta bir günah yoktur.

b) Bu durumdaki kadınlara, gönüllerini almak ve onların incinen gururlarını bir ölçüde tamir etmek amacıyla imkân dahilinde ve makul ölçülerde bir ödeme yapılmalıdır. Bu husus Ahzâb suresinin 49. ayetinde, “Ey iman edenler! Mümin kadınları nikahlayıp, sonra onlara dokunmadan (cinsel ilişkide bulunmadan) kendilerini boşadığınızda,

onlar üzerinde sizin sayacağınız bir iddet hakkınız yoktur. Bu durumda onlara mut'a verin ve kendilerini güzel bir şekilde bırakın” şeklinde ifade edilmiştir.

8) Bakara 2/237:

وَإِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوا الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَلَا تَنْسُوا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

“Eğer onlara mehir tespit eder de kendilerine el sürmeden boşarsanız, tespit ettiğiniz mehin yarısı onlarındır. Ancak kadının ya da nikah bağı elinde bulunanın (kocanın, paylarından) vazgeçmesi başka. Bununla birlikte (ey erkekler), sizin vazgeçmeniz takvaya (Allah’a karşı gelmekten sakınmaya) daha yakındır. Birbirinize iyilik yapmayı da unutmayın. Şüphesiz Allah yaptıklarınızı hakkıyla görendir.”

Ayetin düzenlediği temel konular şunlardır:

a) Nikah akdi yapılmış, mehir de belirlenmiş olan kadınlar, gerdeğe girmeden önce boşanırlarsa, mehin yarısına hak kazanırlar. Ancak kendileri veya nikah bağını elinde bulunduran erkek karşılıklı fedakârlıkta bulunur da, kadın hakkından yani hak ettiği yarım mehirden vazgeçer veya koca, yarım mehirle yükümlü olduğu halde fedakârlık yapıp tam mehir verirse durum değişir.

b) Her iki tarafın bağıшта ve fedakârlıkta bulunması yani erkeğin tam mehir vermesi veya kadının yarım mehir hakkından vazgeçmesi sorumluluk bilincine (takvâ) daha uygundur.

c) Bu tür bir evlilik akdi yapıp sonra fiili birliktelik yaşamadan ayrılan taraflar birbirine karşı lütufkâr davranmalıdırlar.

d) Allah her yapılanı hakkıyla bilir.

Yukarıda boşama ile ilgili bütün ayetler ele aldıkları temel konularla birlikte sunulmuş oldu. Bu ayetler içerisinde özellikle boşama prosedürüne, ahlak ve adabına işaret eden bazı ayetlerin bulunduğu dikkat çekmektedir. Bunlar Bakara 229 ve 231, Ahzâb, 28 ve 49. ayetleridir. Bu ayetlerde kullanılan kavramlar, boşamanın davranışsal olarak nasıl yapılacağını özel kavramlarla ifade etmekte ve bir ölçüde de boşama sonrası davranışın nasıl olması gerektiğine de işaret etmektedir. Şimdi bu konu üzerinde biraz duralım ve belirtilen ayetlerde geçip boşama prosedürüne ve adabına doğrudan etki eden iddet, *imsâk bi ma'rûf* (امسك بمعروف), *tasrîh bi ihsân* (تسريح باحسان) ve *hudûdullah* ifadelerini kısaca açıklayalım.

a. İddet:

İddet, boşanma veya kocasının vefatı gibi sebeplerle evliliği sona eren kadının yeniden evlenebilmesi için beklemesi gereken ve bizzat Allah tarafından açıkça ayetlerde beyan edilen süre anlamına gelmektedir. Cahiliye döneminin aile hukuku konusundaki açmazlarından ve kadın aleyhine işleyen uygulamalarından biri, bir kimsenin bir kadınla istediği zaman boşanıp evlenmesi ve boşanmış kadına belirli bir sürenin tayin edilmemesi idi. Zira İslâm öncesi Arap toplumunda kocası ölen kadının bir yıl yas tutması hâkim bir gelenek olsa da boşanmış kadının iddet beklemesi gerekli görülmezdi. Kur’ân bu haksız uygulamayı ortadan kaldırarak boşanmış ve kocası ölmüş kadınların yeni bir evlilik yapabilmesi için belli bir süre beklemesini emretmiştir. Bu süreyi de örfe havale etmeyerek ve yoruma açık bırakmadan rakamsal olarak belirlemiştir. Bu arada kocasından boşanan kadının eski kocasına dönmesine de imkân tanıyarak boşama ve boşanma hakkını iki ile sınırlamış; üçüncü boşamadan sonra eski kocaya dönmeyi, farklı bir prosedüre bağlayarak biraz daha zorlaştırmıştır.

İddetin hikmeti, fonksiyonu ve bağlayıcılığı konusunda yapılan şu özet yoruma biz de katılıyoruz:

“Evliliğin sona ermesinin ardından kadın için getirilen iddet yükümlülüğü, ilk planda kadının önceki kocasından hamile olup olmadığının anlaşılması ve böylece nesebin karışmasının önlenmesi amacına yönelik bir tedbir gibi görünür. Ancak iddet ric’î talâkta kocaya, bâin talâkta iki tarafa birden yeniden düşünme imkânı vermesi, kadını etrafında oluşabilecek kötü zan ve niyetlere karşı koruması, evliliğin kocanın ölümüyle sona ermesi halinde ölen kocanın hâtırına saygı ve yuvaya bağlılığı simgelemesi, kadının yeni bir hayata ve muhtemel bir evliliğe kendini hazırlamasına imkân vermesi gibi başka önemli amaç ve hikmetler de taşır. İddet aile bağını koruyucu, evlilik kurumunun önemini hatırlatıcı bir işleve de sahiptir. Böyle olunca iddetin sadece hamileliğin tespiti ve nesebin karışmasının önlenmesi amacıyla sınırlandırılması doğru olmaz ve bu konuda Kur’an’da öngörülen süreler dinin taabbudi nitelikte hükümlerinden sayılır. Dolayısıyla kadının hamile olup olmadığının tıbben anlaşılabilirdi belirtilerek iddet beklemeye artık gerek bulunmadığı ileri sürülemez.”⁶⁷

⁶⁷ Halil İbrahim Acar, “İddet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/466-471.

b. İmsâk bi ma'rûf (امسك بمعروف) ve tesrîh bi ihsân (تسريح باحسان):

Müfessirler Bakara suresi 229, 231. ayetlerinde geçen ve kısaca iyilikle (Nikah altında) tutma veya güzellikle salma şeklinde tercüme edilebilecek olan bu iki ifadeyi farklı şekillerde yorumlamışlardır. Söz konusu yorumları şu şekilde özetleyebiliriz:

Öncelikle şunu ifade edelim ki, Bakara suresi 229. ayet, evlilik ve boşanma konusunda cahiliye dönemindeki bir yanlış uygulamayı tashih etmek üzere nâzil olmuştur. Zira o dönemdeki yaygın uygulamaya göre insanlar, istedikleri kadar bir kadını boşayıp ve ona zulmetmek için istedikleri kadar da geri dönerek tekrar aile hayatı yaşamaya devam ederlerdi. Ayet bunu yasaklayarak boşama hakkını ve boşanmış eşlerin birbirine dönme hakkını sınırlandırdı. Bunun için de “iddet” adı verilen bir süre tayin etti.⁶⁸ Böylece evliliğin sıradan, ciddiyetsizlikten uzak, sadece gönül eğlendirmek için başvuru olan bir kurum olmayıp aksine ciddiyet, samimiyet, kararlılık gerektiren bir müessese olduğunu ortaya koymuş oldu. Muhtemelen, “Üç şeyin ciddisi de şakası da ciddidir: Nikâk, boşama ve köle azadı” ifadesi de bu anlayışı ve ciddiyeti sağlama bağlamında bir müeyyide olarak varit olmuştur.⁶⁹

Bakara suresi 229. ayette, “Boşamanın iki defa olduğu, bundan sonra, ya evliliğin iyi bilinen örfe (ma'rûf) göre sürdürülmesi ya da iyilikle ayrılık yoluna gidilmesi; kesin ayrılık kararı verilirse, kadının mehir, çeyiz eşyası, kendisine ait mal, para vb. şeylerin ona verilmesi ancak koca ayrılmak istemediği takdirde, kadının bazı mali haklarından vazgeçerek (muhâle'a ile) boşanmayı kolaylaştırması gerektiği”⁷⁰ ifade edilmektedir.

Konumuz açısından daha da dikkat çekilmesi gereken hususlardan biri şudur: Her iki ayet de boşamanın anlık bir karar şeklinde olmamasını, tek bir seferde gerçekleşmemesini ve bunun zamana yayılmasını ifade etmektedir. Yine her iki ayet boşamanın belli bir ahlakının, adabının ve prosedürünün olması gerektiğine dikkat çekmektedir. Bakara 229. ayet, “Boşama iki keredir” derken, zımnem dönüşlü bir boşamaya da kapı açmakta ve taraflara kararlarını yeniden gözden geçirme konusunda uzun sayılabilecek makul bir süre tanımaktadır. Şayet bu süre sonunda eşler karşılıklı yanlışlarını anlamış, eksiklerini görmüş, aralarında muhabbet olduğu ortaya çıkmışsa evliliğe devam etmelerini, aksi olmuşsa ve bu evlilik Allah'ın aile düzeni için koyduğu kanunları (hudûdullah) ihlal edecek boyuta gelmişse, bu durumda da iyilikle

⁶⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 3/126; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* (Kâhire: Mektebetü Nehzati'l Hadisiyye, 1965), 1/281; Şihabüddin Ahmed b. Mahmud es-Sivasî, *Uyûnu't-tefâsîr*, thk. Bahattin Dartma (İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2006), 1/113.

⁶⁹ Bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, 2/77.

⁷⁰ Döndüren, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 1/483.

ayrılmalarını önermektedir. Her iki ayetin üzerinde durduğu hususlardan biri, evliliğin zulüm aracı haline getirilmemesidir. Zira Rûm suresinin 21. ayetinde sayılan evliliğin hedef, maksat ve maslahatları arasında zulüm ve baskı asla yer almamakta; aksine evliliğin sekînet, meveddet ve rahmet üretmesi üzerinde durulmakta ve sağlıklı evlilik bunlar üzerine kurulmakta ve devamı da bunlara bağlanmaktadır. Bu anlamda Bakara suresinin 231. ayeti manidar ifadeler taşımakta ve açıkça kadınların zulmetmek için zorla nikah altında tutulmalarını yasaklamaktadır. Bir diğer ifadesinde de bunun Allah'ın ayetlerini alaya almak anlamına geleceğini ifade etmektedir ki bu da son derece önemlidir. Yani ayette sağlıklı, huzurlu ve muhabbetli olması gereken bir evliliği, zulüm ve baskı ile devam ettirmeye çalışmak ve sanki muhabbet varmış gibi göstermek veya iyilikle tutup veya güzellikle serbest bırakmak varken tersini yapmak⁷¹ adeta Allah'ın evlilik düzeni ile ilgili ayetlerini alaya almak olarak kabul edilmiştir.

Şimdi “İmsâk bi ma'rûf” ve “tesrîh bi ihsan” ifadeleri ile ilgili yorumlara gelince:

İlk müfessirlerden biri olan Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) bu iki ifadeyi “Allah'ın emrettiği gibi, onları iyilikle tutun veya mehir ve gönüllerini hoş etmek için hediye (müt'a) verme konusunda güzel davranın ta ki iddetlerini tamamlasınlar”⁷² şeklinde yorumlamıştır.

Ayetlerde geçen bu ifadelerin birinci boşamadan sonraki aşamaya yönelik olarak yorumlanması da mümkündür. Ancak müfessirler bu ifadelerin daha çok ikinci boşamadan sonraki aşamaya ait olduğunu söylemişlerdir.⁷³ Çünkü dönüşlü boşamayı iki ile sınırlayan ayetin devamında, “Başka bir eşle evlenmeden artık bu kadın o erkeğe helal olmaz” denildiğine göre bu ifadeler son aşamayı ve son çareyi ifade etmektedir.

“İmsâk bi ma'rûf/İyilikle tutun” ifadesinde geçen “ma'rûf” kavramı, aklın, sağduyunun ve dinin güzel bulduğu her fiil, adalet, hakkaniyet, iyilik, cömertlik, tatlı dil, iyi davranış gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁴ Buna göre “iyilikle tutmak”, iyi geçinerek, erkeklerin kadınlara yönelik görevlerini yerine getirerek, evlilik hukukuna ve özellikle kadınların haklarına riayet ederek⁷⁵ zarar verme ve şiddet uygulama maksadıyla değil de, ıslah, faydalı olma ve iyi geçinme amacıyla evliliğe devam etmektir.⁷⁶ Yine kadının

⁷¹ Bk. Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru'l-hamsi mi'e âye mine'l-Kur'ân*, 184.

⁷² Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru'l-hamsi mi'e âye mine'l-Kur'ân*, 183-184.

⁷³ Safedî, *Keşfu'l-esrâr ve hetkü'l-estâr*, 2/262-264.

⁷⁴ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 2/780-781.

⁷⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1273; Muhammed b. Ahmed el-Ğırnâtî İbn Cüzey, *et-Teshîl li 'ulûmi't-Tenzil*, thk. Abdullâh el-Hâlîdî (Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.), 1/200.

⁷⁶ Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir Mefatihü'l-Gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 3/105; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (İstanbul: Dersaadet, ts.), 1/356.

nafaka gibi haklarına riayet ederek, onunla iyi geçinme maksadıyla ve eziyet etmeden ona dönmek ve onu nikah altında tutmaya devam etmek, kadına zarar vermek maksadıyla iddet süresini uzatmamak⁷⁷, şayet ilk boşamadan sonra taraflar birbirinin ayrılıklarına dayanamayacaklarını ve maslahatın evliliğe devamda olduğunu anlarsa⁷⁸ aile hukukuna riayet etmek suretiyle, akıl ve sağduyu ilkelerine uyarak evliliklerine yeniden devam etmektedir.

Burada bazı müfessirlerin⁷⁹ “ma'rûf” kelimesine, aile birliğinin gerekli kıldığı haklar⁸⁰ anlamı verse de bazılarının özellikle erkeklere yönelik olarak evlilik hukukunun ve iyi geçinmenin gerekli kıldığı vazifeleri yerine getirmek üzere onları nikah altında tutmaları anlamını vermeleri son derece manidardır. Burada evlilik birliğinde en önemli kurallardan biri olan hak temelli ilişki yerine vazife temelli ilişki anlayışına dikkat çekilmesi önemlidir. Zira son asırların hak temelli yaklaşımları insanlara ve özellikle kadınlara istediği hakları sağlamak şöyle dursun birçok haktan da onları mahrum bırakmıştır. Halbuki vazife temelli yaklaşım esas alındığında bir tarafın vazifesi aynı zamanda karşı tarafın hakkı olacağından fazla bir sorunla karşılaşılacaktır. Yani eşlerden her biri hakkının peşine düşüp vazifesini unutunca, aile yuvalarında ciddi sarsıntılar kaçınılmaz olmaktadır. Zira karşılıklı anlaşmanın ve muhabbetin sağlandığı ailelerde meydana gelen muhabbet, vazife anlayışını önceleyip beslediği için haklar bunun neticesinde doğal olarak meydana gelmekte ve bunun için ayrı bir mücadeleye hele hele yargı müdahalesine gerek duyulmamaktadır.

Ayetlerdeki bu özel ifadeye verilen anlamlar dikkate alındığında ve ayetler bütüncül bir yaklaşımla okunduğunda Kur'an'ın iç bütünlüğü, tutarlılığı ve insani değerlere, insan onur ve özgürlüğüne ne kadar önem verdiği gayet güzel bir şekilde anlaşılabilir. Zira hiçbir ayet boşanmak isteyen bir kadının zorla, baskı altında tutularak, haklarından mahrum edilerek, kol kırılır yen içinde anlayışını yanlış uygulayarak, muhabbetin, sekinetin ve rahmetin oluşmadığı bir yuvada devam etmesini istememektedir. Aynı zamanda hiçbir müfessirin ve fakihin de böyle bir yorumu bulunmamaktadır. Zaten Kur'an, “Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme sürelerini bitirdikleri zaman, ya onları iyilikle tutun yahut iyilikle bırakın. Haklarına tecavüz edip zarar vermek için onları tutmayın. Bunu kim yaparsa kendine zulmetmiş olur. Sakın Allah'ın ayetlerini eğlenmeye almayın. Allah'ın üzerinizdeki nimetini, size öğüt vermek için indirdiği Kitab'ı ve hikmeti hatırlayın. Allah'a karşı gelmekten sakının ve bilin ki Allah her şeyi hakkıyla

⁷⁷ Sivasî, *Uyûnu't-tefâsîr*, 1/113.

⁷⁸ Sâ'is, *Tefsîru âyâtî'l-ahkâm*, 1/264.

⁷⁹ Mesela bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/273.

⁸⁰ İbn Cüze'î, *et-Teshîl*, 1/200; Sivasî, *Uyûnu't-tefâsîr*, 1/113.

*bilendir*⁸¹ buyurarak açıkça baskı altında ve zorla bir evlilik sürdürmeyi yasaklamakta ve bunu zulüm olarak nitelemenin yanında Allah'ın ayetlerini alaya alma gibi önemli bir manevi müeyyideye de bağlamaktadır.

“Tsrîh bi ihsan” ifadesinde geçen “tesrîh”, serbest bırakmak, yakasını bırakma, işten atma, özgürlüğüne kavuşturmak, gibi anlamlara gelmektedir. Günümüzde zaman zaman birisiyle beraber olmaktan veya onun müdahalelerinden sıkılan insanların “sal beni” dediğini duymaktayız. Aslında bu kelime bir anlamda da salıp yakasını bırakmak ve üzerinden otoriteyi kaldırmak gibi anlamları da içermektedir. Kelime olarak deveyi bağını çözüp otlaması için serbest bırakmak anlamına gelen bu kelime, istiâre yoluyla nikah bağının çözülmesi anlamında da kullanılmıştır.⁸² Bu bağlamda kadının yeni bir hayat kurmasına ve kendi özgür kararlarını vermesine imkân tanımak olarak yorumlanabilir. “İyilikle serbest bırakmak” ise bazı Mâlikî müfessirler karşı çıkıp hadisi sahih bulmasa da⁸³, müfessirlerin önemli bir kısmı tarafından bir hadise de dayanılarak üçüncü ve kesin boşama ve ayrılık olarak yorumlanmıştır.⁸⁴

Ayette geçen “ihsan” ifadesi ise, gönlünü almak için verilen bir hediye (müt'a) ile iddetini tamamlaması için kadının boşanıp serbest bırakılması,⁸⁵ usulüne uygun olarak ve Kur'ân'ın öğrettiği şekilde kadınların iyilikle ve güzelce serbest bırakılması,⁸⁶ kadının mali haklarının tastamam verilip ayrıldıktan sonra onun kötü olarak anılmaması, olumsuz taraflarının zikredilmemesi,⁸⁷ kalben bağlanmadığı ve ayrılmayı daha hayırlı gördüğü eşinden güzellikle ayrılıp ayrıldığı kadının kusurlarının dillendirilmemesi⁸⁸ şeklinde yorumlanmıştır.

Böylece her iki kavramın açıklamasından ortaya çıkan sonuca göre, ayetler bir takım problemler yaşayıp ayrılma noktasına gelen eşlerin iddet denilen düşünme

⁸¹ el-Bakara 2/231.

⁸² Bk. Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 336; Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr fi garîbi's-şerhi'l-kebîr li'r-Râfi'î* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1407/1987), 273. Kur'ân'da Nahl suresinin 6. ayetinde serbest otlaması için hayvanların serbest bırakılması bu kelime ile ifade edilirken kelimenin geçtiği diğer ayetlerin tamamı kadının güzellikle Nikah bağından kurtarılıp boşanması anlamındadır. (Bk.el-Ahzâb 33/28, 49).

⁸³ İbn Cüzey. *et-Teshîl*, 1/200; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1/191.

⁸⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 2/69; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/273; Safedî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/262; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/200.

⁸⁵ İbn Cüzey. *et-Teshîl*, 1/200.

⁸⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/273.

⁸⁷ Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, 3/106; Alâuddin Ali b. Muhammed b. İbrahim Hâzin, *Lübabü't-te'vil fi meâni't-tenzil*, tahk. Abdüsselam Muhammed Ali Şâhin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 1/345; Bursevî, *Râhu'l-beyân*, 1/356.

⁸⁸ Sâyis, *Tefsîru âyâtî'l-ahkâm*, 1/264.

fırsatını ve Allah tarafından tanınıp belirlenen opsiyonu kullandıktan sonra evliliğe devam kararı alırlarsa, bunu karşılıklı hak ve vazifeleri yerine getirerek, akıllı, insaf ve sağ duyu ilkelerine riayet ederek yapacaklardır. Şayet bu noktada olumlu bir sonuca ulaşılır ve yeniden evliliğe devam kararı verilirse, o zaman da önceki koca öncelenmeli ve onunla evliliğe engel olunmamalıdır. Aslında Kur'ân'ın tasvip ettiği, teşvik ve tercih ettiği durum budur. Nitekim ilgili ayetlerde şöyle buyurulmaktadır: *"...Kocaları bu süre içinde barışmak isterlerse, onları geri almağa daha çok hak sahibidirler..."*⁸⁹, *"Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme sürelerini bitirdikleri zaman kendi aralarında aklın ve dinin gereklerine uygun olarak güzellikle anlaştıkları takdirde, eşleriyle (yeniden) evlenmelerine engel olmayın..."*⁹⁰ Aksi bir durum olur, aile hayatına devam etmenin iyi neticeler vermeyeceği ortaya çıkar veya sağlam bir şekilde bu öngörülürse eşler, zorla, baskıyla, şiddete başvurarak ve böyle bir amaç taşıyarak evlilik hayatını sürdürmeyeceklerdir. Bu şekilde bir evlilik Allah'ın aile birliği için vaz ettiği değerlere aykırı olduğu için şeklen kurallara uyup huzursuz ve zulüm üzerine devam eden bir aileyi mutlu göstermek Allah'ın ayetleri ile alay etmek anlamına gelecektir.

Şayet taraflar iddet süresince kararlarını ayrılmaktan yana kullanırlarsa yine karşılıklı hak ve vazifelere saygı duyarak, riayet ederek ve insani, İslâmi özelliklerini zedelemeyen medeni bir şekilde evlilik ilişkisini sona erdirecekler, sınırlar emanet olarak kalmak üzere, iki müslüman kardeş olarak hayatlarına devam edeceklerdir. Allah karakterleri farklı yarattığı için aralarında bir uyumsuzluğun olduğunu tecrübe eden bu eşler, sözkonusu durumu anlayışla karşılayıp birbirlerini yıpratma yoluna gitmeyecek ve aklın, adaletin, insafın ve sağ duyunun ilkelerine riayet ederek güzellikle ayrılacaklardır.

Şu hususa da işaret etmek gerekir ki, Bakara suresi 229. ayette iki boşamadan sonra dönülen eşin "ma'rûf" a göre nikah altında tutulması veya "ihsan" ile serbest bırakılması emredilmektedir. Burada eşin yeniden nikah altında tutulmak istenmesi durumunda "ma'rûf", bırakılmak istenmesi durumunda ise "ihsan" kelimesi kullanılmıştır. Bunun bir hikmete mebni olduğunu düşünen Mâtürîdî gibi müfessirler, birinci aşamda "ma'rûf" kelimesinin kullanılmasının kadının hukukuna işaret ettiğini, bir arada gerçekten yaşayacaklarsa bunun aklın, sağ duyunun ve hukukun öngördüğü ilkelere göre olması gerektiğini, yok ayrılacaklarsa zaten evlilik hukuku biteceği için düşman olmadan, iyilikle, anlaşarak ayrılmalarının daha iyi olacağını söylemişlerdir.⁹¹

⁸⁹ el-Bakara 2/228.

⁹⁰ el-Bakara 2/232.

⁹¹ Bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 2/70.

c. Hudûdullah (حدود الله)

Kur'ân'ın birçok ayette olmakla birlikte daha çok aile hukuku, miras ve boşama konularında yer verdiği bu kavram, ilgili konularda Allah'ın koyduğu kesin yasaları ve tabir-i caizse *ilahi kırmızı çizgileri* ifade etmektedir. Bakara 229 ve 230. ayetlerde de bu ifade tekrar edilmekte ve 229. ayette “...Eğer onlar Allah'ın belirlediği ölçüleri gözetmeyecekler diye endişe ederseniz, o zaman kadının (boşanmak için) bedel vermesinde ikisine de günah yoktur. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın bunları aşmayın. Allah'ın koyduğu sınırları kim aşarsa onlar zalimlerin ta kendileridir” denilmektedir. Anlaşılan o ki, aile üstün değerleri, karşılıklı hak ve hukuku korumak için öngörölmüş bir kurumdur. Bu değerlere riayet edildiği sürece de devamı esastır. Şayet aile yuvası bu değerleri örseleyecek hale gelmişse, devamında bir anlam kalmamaktadır. Müfessirler bu bağlamda “hudûdullah” kavramını, eşlerin aralarının bozulmadan devam etmesi için belirlenen ilahi yasalar,⁹² muâşeret kuralları,⁹³ evlilik birliğinin gerektirdiği vazife ve haklar⁹⁴ şeklinde yorumlamışlardır. O zaman evlilik bu kıvamda olduğu sürece devam ederse, semereli bir huzur yuvası olur, aksi halde zulüm, baskı ve şiddet üreten bir mekanizmaya dönüşür ki, Yüce Allah'ın böyle bir evliliğe ve aileye rızası yoktur. Dolayısıyla ilahi yasalara göre ve usulüne uygun olarak bu evliliğin sona erdirilmesi gerekir.

B. Sünnette Boşama Prosedürü ve Ahlakı

Burada Kur'ân'ın en yetkin ve doğal tefsiri olan sünnet kaynaklarına baktığımız zaman ayetlerin muhtevalarını teyit edici ve izah edici rivayetlerin bulunduğunu görmekteyiz. Buna göre sünnette yer alan ve bizim ele aldığımız boşama prosedürü ve adabı ile ilgili bilgileri şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Boşama (Talâk) Allah'ın en sevmediği mübah/câiz davranışlardan biridir.⁹⁵

Hadiste boşama ve boşanma Allah'ın en sevmediği helal olarak nitelendirilirken bazı önemli mesajlar verilmiştir. Öncelikle şartlar boşanmayı zorunlu hale getirmişse, boşanmak dinen caiz değildir düşüncesiyle evliliği zorla sürdürmeye çalışmak doğru değildir. Zira maksatlarını gerçekleştirmeyen bir evliliği usulünce sona erdirmek dinin onayladığı bir çözümdür. Ancak bu istenen, teşvik edilen ve hoş karşılanan bir tasarruf

⁹² Sivasî, *Uyûnu't-tefâsîr*, 1/113; Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 2/787.

⁹³ İbn Cüzey. *et-Teshîl*, 1/200.

⁹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/229.

⁹⁵ Ebû Dâvûd, “Talâk”, 3; İbn Mâce, “Talâk”, 1.

olmayıp mecbur kalınan bir durumdur. Meydana getirdiği olumlu sonuçlara göre olumsuzluklar daha fazladır.

2. Üç talâk hakkını bir anda kullanmak sünnete aykırıdır ve Hz. Ömer'in ilk iki yılına kadar bir anda üç talâk hakkını kullanmak tek talâk sayılmıştır.

Muhammed b. Lebid'den nakledildiğine göre, Resulullah'a bir adamın hanımını üç defa boşadığı haber verildi. Bunun üzerine Hz. Peygamber kızdı, ayağa kalktı ve şöyle dedi: "Ben aranızda olduğum halde Allah'ın kitabıyla dalga mı geçiyorsunuz!"⁹⁶

Ubâde b. Sâmit'ten nakledildiğine göre babası karısını, "Bin defa boşadım" diyerek boşamıştı. Bunun üzerine Ubâde gidip meseleyi Hz. Peygamber'e sormuş o da şöyle buyurmuştur: "Kadın Allah'a isyan içinde (günah işlenerek) üç defa boş olmuş, geriye kalan 997 ise zulüm ve düşmanlık olarak kalmıştır. Dilerse Allah boşayan kimseyi affeder, dilerse ona azab eder."⁹⁷

İbn Abbas'tan nakledildiğine göre, Hz. Peygamber ile Hz. Ebû Bekir zamanında ve Hz. Ömer'in hilafetinin ilk iki yılında üç talâkı birden vermek bir talâk sayılırdı. Daha sonra Hz. Ömer, "Hiç şüphesiz halk kendilerine mühlet verilmiş olan bir konuda acelecilik gösterdi. Gelin bu konuda onların sözlerini (bir anda yaptıkları üç boşamayı) üç boşama olarak geçerli sayalım" dedi ve bir anda üç talâkla yapılan boşamayı üç boşama saydı.⁹⁸

3. Âdet hâlinde hanımı boşamak sünnete aykırıdır.

Rivayet edildiğine göre, Abdullah b. Ömer, hanımını regl döneminde (hayızlı) iken boşamıştı. Bunun üzerine Hz. Ömer, bu durumu Resulullah'a (s.a.v) anlatmıştı. Resulullah (s.a.v), bu duruma kızmış, sonra da, "O, hanımına geri dönsün. Hayızından temizlenip (tekrar) bir hayız (daha) görüp sonra (tekrar) temizleninceye kadar (hanımını nikahı altında) tutsun. Eğer onu boşamak isterse, temizken (kendisiyle) cinsel ilişkide bulunmadan boşasın. İşte şanı yüce olan Allah'ın, kadınların boşanmasını emrettiği iddet (dönemi) budur" buyurmuştu.⁹⁹

⁹⁶ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali en-Nesâî, *Kitabü's-Süneni'l-Kübrâ*, nşr. Hasan Abdülmünim (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), "Talâk", 6.

⁹⁷ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî, *el-Musanneffî'l-hadis* (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmi, 1403), nr. 11339.

⁹⁸ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac, *Sahîh-i Müslim*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki (Kahire: Müessesetü'l-Muhtâr, Kahire 2010), "Talâk", 1472.

⁹⁹ Buhârî, "Talâk" 2, 3; Müslim, "Talâk", 1-14; Ebû Dâvûd, "Talâk", 4; Ebû İsa Muhammed b. İsa Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, nşr. Ammar Tayyar (Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2011), "Talâk", 1; Nesâî, "Talâk", 1, 3, 5; İbn Mâce, "Talâk", 3.

Buna benzer bir rivayette şu ifade yer almaktadır: “Ona emret! Hanımına geri dönsün. Ta ki kadın, içerisinde boşadığı hayız döneminden başka yeni bir hayız görene dek (onu nikahı altında) tutsun. Eğer onu boşamak isterse, hayızından temizken (kendisiyle) cinsel ilişkide bulunmadan boşasın. İşte Yüce Allah’ın emrettiği iddet (dönemi) için boşamak, budur.”¹⁰⁰

Rükâne ibn ‘Abdi Yezîd, hanımını bir mecliste üç talâkla boşadı. Daha sonra bu yaptığına son derece pişman olup, hanımına karşı olan hüznünü beyan etti. Resûl-i Ekrem (s.a.v) boşanma hadisesinin nasıl gerçekleştiğini, üç talâkın da aynı anda mı telaffuz edilip edilmediğini sordu. O ise üç talâkın da aynı mecliste gerçekleştiğini söyleyince, “Dön hanımına, al onu sadece bir talâkın düşmüştür”¹⁰¹ buyurdu. Bunun üzerine adam hanımına hemen döndü.”¹⁰² Bu rivayette Rükâne’ye Allah Resulü hanımına dön deyince onun “fakat ben onu üç defa boşadım” demesi üzerine, “biliyorum dön” demesi ve üç defa boşadığı halde “vallahi bir kastetmiştim” demesi önemlidir.

4. Boşamanın şaka ile olanı da ciddi sayılır.

Hz. Peygamber’in şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Üç şeyin ciddisi de ciddi şakası da ciddidir: Nikah, boşama ve hanımına geri dönme.”¹⁰³

Bu hadisin sıhhati ve kaynak değeri hakkında farklı yorumlar yapılmıştır.¹⁰⁴ Ancak hadisi delil alan fakihler boşamayı geri alınamaz/feshi kâbil olmayan tasarruflardan saymışlardır. Bunun için boşamanın iradi ve kasdi olanı ile şaka yollu olanı arasında da fark görmemişlerdir. Ancak bu hadis ile ilgili farklı değerlendirmeler de mevcuttur. Evlilik gibi önemli hukuki sonuçları olan bir akdin irade dışı bir davranışla sona erdirilmesini uygun bulmayan bazı âlimler, bu hadisin boşanmayı engellemeye yönelik caydırıcı (terhib) tarzı bir hadis olduğunu, evlilik konularında

¹⁰⁰ Müslim, “Talâk”, 2,3,4.

¹⁰¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî İmam Ahmed, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1996), 4/215.

¹⁰² Ebû Dâvûd, “Talâk”, 9-10.

¹⁰³ Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *el-Asl* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 7/301; Ebû Dâvûd, “Talâk”, 9; Tirmizî, “Talâk”, 9; Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed el-Mısrî et-Tahâvî, *Şerhu Me’âni’l-Âsâr* (Beyrut: ‘Âlemu’l-Kutub, 1414/1994), 3/98; İbn Hacer el-Askalânî, *Buluğu’l-merâm* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2006), 1/233-234.

¹⁰⁴ Hadisin kaynak değeri ile ilgili değerlendirme için bk. Cemil Liv, “Üç Şeyin Şakası Ciddi Ciddisi de Ciddi Hadisinin Tahrîci ve Fıkhî Değerlendirmesi”, *I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Kongresi* (Karabük: Karabük Üniversitesi, 2018), 209-223; Cemil Liv, “İslâm Fıkhdında Zâhiri-Bâtini İrade Ayrımının Hukuki İşlemlere Etkisi”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 28 (2016), 181-200; Hikmetullah Ertuş, “Fıkha Dair Bir Hadisin İsnad Analizi (Üç Şeyin Ciddisi de Ciddi, Şakası da Ciddidir: Nikah, Talâk, Ricât)”, *Kocaeli İlahiyat Dergisi- Kocaeli Theology Journal* 4/2 (Aralık/December 2020), 215-252.

ciddi davranılmasını sağlamaya ve ihtiyata yönelik olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁰⁵ Mesela çağdaş âlimlerden Karadâvî'nin hadisle ilgili değerlendirmesi şöyledir:

“Bu gibi -râvisi tek kalmış- bir hadisle böylesine önemli bir hüküm konusunda amel etmek câiz olmaz. Zira bu hadis, belirtilen böylesi önemli konularda şakayı ciddi saymak gibi bir prensip ortaya koymaktadır. Halbuki bu, “Ameller niyetlere göredir” vb. hadislerin ortaya koyduğu prensiplere ve fakihlerin naslardan hareketle çıkardığı, “İşlerin hükmü maksatlara göredir” şeklindeki kurala aykırıdır.¹⁰⁶ Aynı zamanda bu, Şâri'in sâbit naslarla unutmaya, hata ve tehdidin sonuçlarını geçersiz saymasıyla da çelişmektedir... Buradan hareketle bazı âlimler nikah, boşama ve bunların dışındaki konularda niyetin dikkate alınmasının zorunlu olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Şevkânî (ö. 1250/1834) bu görüşü Ahmed b. Hanbel ve İmam Mâlik'e nisbet etmiştir... Hattâbî (ö. 388/998), bu hadisi delil alan âlimler adına şu delili getirmiştir: Bu, evlilik konularında ciddi davranılmasını sağlamaya ve ihtiyata yönelik bir hükümdür. Buna göre şakacının bu işi iradesiyle yaptığını gösteren işaretler olmadığı sürece, Hattâbî'nin söylediği doğrudur. Sonra bu, şakacının boşama ve evliliğinin hukuken (kazâen) geçerli sayılması konusunda kabul edilecek bir görüştür. Ancak işin dîni (diyânî) yönünden yani şaka yoluyla evlilik ve boşama yapanla Allah arasındaki ilişki açısından bakınca, niyet olmadıkça bu işler geçerli olmaz. Bu şakacının bir sözüne bakarak aileleri yıkamayız ve Allah'ın Kur'ân'da “sağlam söz” olarak adlandırdığı bir ilişkiyi bozamayız.”¹⁰⁷

5. Önemli bir sebep olmadan kocasından ayrılan cennet kokusu alamaz.

Boşamanın sevimsiz ve çirkin bir davranış olması kadını da kapsamaktadır. Bunun için Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Önemli bir neden (zarûret) olmaksızın kocasından ayrılmak isteyen bir kadına cennet kokusu haram olur.”¹⁰⁸

6. Eşlerin birbirlerinin hoşlanılan taraflarını dikkate alması tavsiye edilmiştir.

“Bir kimse, hanımına buğzetmesin, kin tutmasın. Onda hoşlanmadığı huylar varsa, ona mukabil, memnun olacağı huylar da vardır.”¹⁰⁹

¹⁰⁵ Bk. Ahmed b. Muhammed Hattâbî, *Meâlimu's-sünen* (Haleb: Matbaatü'l-İlmiyye, 1933), 3/243.

¹⁰⁶ Karşı görüşte olanların ilgili hadisin bu umumi nassları tahsis ettiği kanaatindedir. (Bk. Ebû İbrâhîm Muhammed b. el-İmâm es-San'ânî, *Sübülü's-selâm şerhu Bülûğü'l-merâm* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1995), 3/478.

¹⁰⁷ Yusuf el-Karadavi, *İslâm Fıkıhını Yeniden Okumak*, trc. Abdullah Kahraman (İstanbul: Nida Yayınları, 2012), 78-81.

¹⁰⁸ Ebû Dâvûd, “Talâk”, 18; Tirmizî, “Talâk”, 11; Nesâî, “Talâk”, 34; İbn Mâce, “Talâk”, 21.

¹⁰⁹ Müslim, “Rada”, 61.

7. Kadını kocası aleyhine kıskırtmak müslüman şahsiyetine aykırı bir davranıştır.

Hz. Peygamber bu konuda şöyle buyurmuştur: “Kadını kocası aleyhine veya kölesini efendisi aleyhine kıskırtan kimse bizden değildir.”¹¹⁰

C. Fıkıhta Boşama Prosedürü ve Ahlakı

Kur’ân ve sünnetin konu ile ilgili hüküm ve verilerini fıkıh usulü ilkelerine ve mezhep prensiplerine göre yorumlayan İslâm hukukçuları, hükümlerde yer alan din-hukuk ve ahlak birlikteliğini ve birbirinin tamamlayıcı özelliklerini dikkate alarak boşama ahlak ve prosedürüne dair bir takım hükümler belirlemişlerdir. İslâm hukukçularının söz konusu hükümleri incelendiğinde Kur’ân’a, Sünnet’e ve onların korumak istediği maksada uygun hükümler olduğu görülür. Aynı zamanda bu hükümler, Kur’ân ve Sünnet’in en güzel tefsiri mahiyetindedirler. Buna göre İslâm hukukçuları Kur’ân ve Sünnet’in ifade ettiği üzere, boşamanın bir anda olup bitmemesini esas almış, güzel duygularla, ulvi maksatlarla ve belli külfetlerle kurulan aile hayatının sıradan olumsuzluklara hemen feda edilmemesi için boşamayı sünnete uygun olup olmaması ve dönüşlü olup olmaması yönüyle kısımlara ayırmış ve her birinin dini ve hukuki sonuçlarını belirleme yoluna gitmişlerdir.¹¹¹ Ayrıca talâkı dini hükmü bakımından vacip, haram, mekruh, mendup ve caiz kısımlarına ayırmışlardır. Buna göre bir kimse evlilik hukukunu ve evliliğin gerektirdiği sorumlulukları yerine getirmekten aciz olursa boşanmak vacip olur. Boşanmak haram bir işleme, kadına zulüm ve şiddet, baskı ve adaletsizlik yapmaya yol açarsa haram; sebepsiz ve haksız yere yapılırsa mekruh; kadının ahlaksızlık yapması veya kocasından nefret etmesi gibi sebeplerle evli kalmanın faydasız hale gelip evliliğin maksatlarının gerçekleşmemesi gibi durumlarda ise mendup olur.¹¹²

¹¹⁰ Ebû Dâvûd, “Talâk”, 1.

¹¹¹ Ebu’l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Bağdadî Kudurî, *Muhtasarul-Kudûrî fi’l-fıkhı’l-Hanefî*, thk. Kâmil Muhammed Uveyda (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1418/1997), 496-516; Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed Alâeddin es-Semerkandî, *Tuhfetü’l-fukahâ* (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1984), 2/171-186; Ebû’l-Kâsım Nasırüddin Muhammed b. Yusuf el-Hüseyni es-Semerkandî, *el-Fıkhü’n-nafi’* (Riyad: Mektebetü’l-Ubeykan, 2000/1421), 2/567-568; Ebu’l-Velid Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *Bidayetü’l-müctehid ve nihayetü’l-muktasid* (Mısır: Dâru İbn Receb, 2006), 2/59, 62; Şemsüddîn Muhammed b. el-Hatîb Şirbînî, *Muğnî’l-muhtâc ilâ ma’rifeti me’ânî elfâzi’l-Minhâc*, thk. Muhammed Halîl Aytânî (Beirut: Dâru’l-Ma’rife, 1418/1997), 3/404, 439; Halebî, *Mülteka’l-ebhur*, 225; Buhûfî, *Keşşâfu’l-kinâ*, 5/232-233, 239; Cezîrî, *el-Fıkhü ale’l-mezâhibi’l-erba’a*, 4/167; Kadri Paşa, *el-Ahkâmu’ş-şeriyeye fi’l-Ahvâli’ş-şeriyeye* (Beirut: Dâru İbn Hazm, 2007), md. 226; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, 2/175.

¹¹² İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 8/235 Buhûfî, *Keşşâfu’l-kinâ*, 5/232-233; Abdurrahman Cezîrî, *el-Fıkhü ale’l-mezâhibi’l-erba’a*, 4/166-167.

Bu konuda yapılan şu yorum meselin özeti mahiyetindedir: “İslâm hukukunda boşama tek şekilde olmadığı gibi, bir anda olup biten ya da yaygın ifadesiyle erkeğin bir tek cümlesi ile gerçekleşen bir mesele de değildir. Her şeyden önce Kur’ân ve Sünnet’in boşamayı özellikle meşru bir sebebe dayanmayan boşamayı teşvik etmemesi ve bu tasarrufun Allah’ın en sevmediği helal olarak nitelenmesi, sorumluluk sahibi Müslümanın vicdanında ahlaki bir müeyyide olarak yer etmiştir. Ancak şartlar gereği bir şekilde boşanma şartları oluşmuşsa bunu gerçekleştirmek de bazı şartlara ve belli bir prosedüre bağlanmıştır. Buna göre boşama (talâk), geri dönüşü mümkün olup olmama ve geri dönüş evliliği sürdürebilmek için yeni akde ihtiyaç bulunup bulunmaması açısından ‘ric’î ve ‘bâin’, Kur’an ve sünnete uygunluk açısından ise ‘sünnî’ ve ‘bid’î’ kısımlarına ayrılmıştır.”¹¹³

1. Ric’î talâk: Erkeğin yeni nikah akdine gerek kalmadan iddet süresi içinde eşine dönebildiği boşamadır. Bu boşamada eşlerin evlilik ilişkileri gerilmekle birlikte tamamen kopmamakta, evliliğin bir takım hukuku devam etmekte ve taraflar iddet süresi içerisinde istedikleri zaman sözlü ifadeyle veya fiili davranışlarıyla evlilik hayatına devam edebilmektedirler. Bu boşama çeşidinin aile yuvasını korumaya, yeniden kurmaya, kırılan gönülleri tamir etmeye ve tarafların kararlarını gözden geçirmelerine matuf olduğu bir gerçektir. Zira bir arada bulunmanın evliliğin devamını sağlayacağı ümidiyle bu şekildeki bir talâkla boşanan kadına “süknâ” denilen mesken ve barınma hakkı tanınır iddet süresince kocasının evinde veya onun gösterdiği evde kalması gerekli kılınmıştır. Detayda farklı görüşler olsa da İslâm hukukçuları ilgili naslardan hareketle genel olarak iddet süresi içinde kadının nafaka ve süknâ hakkı bulunduğu hükmetmişlerdir.¹¹⁴

2. Bâin talâk: Evliliği kesin olarak sona erdiren ve tekrar bir araya gelebilmeleri için yeni nikah akdinin gerekli görüldüğü boşamadır. Bâin talâk küçük bâin (ayrılık) ve büyük bâin olmak üzere iki kısma ayrılır. Talâk sayısının bir veya iki olması halinde buna küçük ayrılık (beynûnet-i suğrâ) denir. Böyle bir ayrılık neticesinde taraflar ister iddet süresi içinde isterse iddet bitiminde yeni nikah akdiyle tekrar bir araya gelebilirler. Talâk sayısının üç olması durumunda meydana gelen ayrılığa büyük ayrılık (beynûnet-i kübrâ) adı verilir. Böyle bir ayrılık meydana geldiğinde kadın normal şartlarda, usulüne uygun ve meşru yollarla başka bir erkekle evlenip boşanmadan eski kocasıyla yeniden nikahlanamaz. Üç talâktan sonra eski karı kocanın tekrar evlenmesini sağlamak amacıyla kadının başka bir erkekle yaptığı hileli ve anlaşmalı evliliğe “hülle”

¹¹³ Acar, “İddet”, 21/466.

¹¹⁴ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur’ân*, 3/680.

denilmektedir. Böyle bir evlilik ve bu hilenin tarafları Hz. Peygamber tarafından lânetlenmiştir.¹¹⁵

3. Sünnî talâk: Sünnî talâktan maksat, mubah olması ve azarlamayı gerektirmemesi demektir. Yoksa sünnî talâk sevap olan talâk değildir. Zira, “En hoşlanılmayan helal olan boşama” bir ibadet değildir ki, sevap getiren bir eylem olsun.¹¹⁶ Buna göre sünnî talâk, erkeğin hanımını temizlik dönemi içerisinde cinsel ilişkide bulunmadan bir kere ric’i talâkla boşamasıdır.¹¹⁷ Sünnî talâk bir ihtiyaçtan dolayı yapıldığı için söz konusu ihtiyaç için bir kere boşama yeterlidir.¹¹⁸ Bu boşama şekline “sünnî” denilmesinin sebebi, Allah ve Resulü’nün emrine¹¹⁹ yani Kur’ân ve Sünnet’in öngördüğü prosedür ve adaba uygun olması sebebiyledir. Zira Kur’ân’da, “Kadınları boşayacağınızda onları iddetlerini gözeterek boşayın”¹²⁰ buyurulmuştur. Hanımını adet döneminde boşayan Abdullah b. Ömer’in durumunu babası Hz. Ömer Hz. Peygamber’e sorduğunda ise Resül-i Ekrem Hz. Ömer’e şöyle demiştir: “Ona emret, hanımına dönsün; hanımı temizlenip âdet görünceye ve tekrar temizleninceye kadar onu nikahında tutsun. Bundan sonra dilerse onu tutar, dilerse cinsel ilişkide bulunmadan boşar. İşte Allah’ın kadınların boşanmasında gözetilmesini emrettiği iddet budur.”¹²¹ Bu ayet ve hadis söz konusu talâkın delili sayılmıştır. Boşamada bu prosedüre uyulmasının sebepleri şöylece özetlenebilir: “Kadının ay hali döneminde genellikle meydana gelen bedensel ve ruhsal değişiklikler eşler arasındaki geçimsizliği etkileyebileceğinden boşama gibi ciddi sonuçları olan ve soğuk kanlılıkla düşünülüp kararlaştırılması gereken bir tasarrufun bu devrede gerçekleştirilmesi uygun değildir. Temizlik döneminde olmakla birlikte cinsel ilişkiden sonra vuku bulan boşamanın da evlilik birliğine son verme irade ve kararlılığından ziyade ârizî bir sebepten kaynaklanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Sünnî talâk anlık öfke, ârizî

¹¹⁵ Nesâî, “Zinet”, 25.

¹¹⁶ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, 2/210.

¹¹⁷ Muhammed b. İbrahim İbnü’l-Münzir, *el-İcmâ’*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî (Beyrut: Dâru’l-Cinân, 1986), 86; Ebü’l-Leys İmâmü’l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Hizanetü’l-fikh*, thk. Selahuddin en-Nâhî (Bağdat: Dirâsetü’l-İslâmî, 1965), 166; Serahsî, *el-Mebisût*, 6/3-4; Alâeddin es-Semerkandî, *Tuhfetü’l-Fukahâ*, 2/171; Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-Şanâ’i’*, 4/191; İbn Rüşd, *Bidayetü’l-müctehid*, 2/62; Ebu’l-Hasen Ali b. Hüseyin es-Suğdî, *en-Nütefi’l-fetâvâ*, thk. Selahaddin en-Nâhî (Beyrut-Umman: Müessesetü’l-Risâle-Dâru’l-Furkân, 1984), 204; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 8/236-237; İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-Kadir*, 3/466; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, 2/210-212;

¹¹⁸ Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-Şanâ’i’*, 4/191.

¹¹⁹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 8/236.

¹²⁰ et-Talâk 65/1.

¹²¹ Buhârî, “Talâk”, 1.

duygu ve düşüncelerin etkisi altında sonradan pişmanlık duyulacak adımlar atılmasını ve aile yuvasının dağılmasını önlemek için alınan tedbirlerden biridir.”¹²²

Hanefîler ayrıca sünnî talâkı, kadına verdiği eziyetin boyutuna¹²³ ve sünnete uygunluğunun derecesine göre ahsen (daha iyi) ve hasen (iyi) kısımlarına ayırmışlardır. Ahsen talâk, kişinin hanımını ilişkiye girmeden ve âdetli değilken bir kere dönüşlü olarak boşamasıdır. Hasen talâk ise, kişinin âdetli olmayan hanımını ilişkiye girmeden, her temizlik döneminde bir kere dönüşlü boşamasıdır.¹²⁴ Bir talâkın hasen olması bid'i olmasına, ahsen olması ise hasen olmasına nazaranıdır. Yoksa talâklar haddi zatında ibadet olmadıklarından sevap getirmezler. Ancak bir kötülükten ve bir fenalıktan kurtulmak amacıyla meşru bir dairede yapılan bir talâk, dini ve ahlaki bir gayeye yönelik olduğundan bunun sevap getirmek manasında sünnet olması ve bu bakımdan dolaylı olarak hasen ile nitelendirilmesi de düşünülebilir.¹²⁵

4. Bid'î talâk: Sünnî talâkın zıddı olan bu boşama, erkeğin, hanımını âdetli veya lohusa iken veya temizlik döneminde cinsel ilişkide bulduktan sonra boşamasıdır.¹²⁶ İster aynı mecliste ister ayrı meclislerde olsun aynı temizlik dönemi içinde hanımı birden fazla veya bir defada üç talâkla boşamak da bid'î talâk sayılır. Nitekim Hz. Peygamber aynı anda üç talâk hakkının birden kullanılarak yapılan boşamayı tasvip etmemiş, kendi huzurunda böyle bir boşama yapan kimseye, “Ben aranızda olduğum halde Allah'ın Kitab'ıyla dalga mı geçiyorsunuz” diyerek tepki göstermiştir. Allah'ın Kitab'ıyla dalga geçmek ise onunla amel etmemektir. Bu da Kur'an'ın boşamayı zamana yaymayı emrettiği anlamına gelmektedir.¹²⁷ Bu tür boşama, Hanefî ve Mâlikîlere göre sünnete aykırıdır. Hatta Hanefîlere göre âdet halinde veya lohusa iken kadını boşamak günah ve haramdır. Şâfiîlere göre bu şekildeki boşama sünnete aykırı değildir.¹²⁸ Hanbelî mezhebinde ise aykırı olduğuna ve olmadığına dair iki farklı görüş vardır. Bu konuda farklı görüşlerin bulunması ilgili rivayetlerin yorumundan kaynaklanmaktadır.¹²⁹ Yine İslâm

¹²² Acar, “İddet”, 21/466.

¹²³ Cezîrî, *el-Fıkhu ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, 4/167.

¹²⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 6/3-4; Alâeddin es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-Fukahâ* 2/171; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şânâ'î*, 4/190-191; Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Kenzü'd-dekâik* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2019), 269; Halebî, *Mülteka'l-ebhur*, 225; Cezîrî, *el-Fıkhu ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, 4/167.

¹²⁵ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, 2/210; Mehmet Zihni Efendi, *Nimet-i İslâm*, 2/134-136.

¹²⁶ Alâeddin es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-Fukahâ*, 2/171; İbn Rüşd, *Bidayetü'l-müctehid*, 2/62; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şânâ'î*, 4/205; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 8/238; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, 2/210-212; Mehmet Zihni Efendi, *Nimet-i İslâm*, 136-137.

¹²⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 6/5.

¹²⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 6/4; İbn Rüşd, *Bidayetü'l-müctehid*, 2/62; Cezîrî, *el-Fıkhu ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, 4/167.

¹²⁹ Bk. İbn Rüşd, *Bidayetü'l-müctehid*, 2/62-63.

hukukçularının çoğunluğuna göre¹³⁰ sünnete aykırı olmakla birlikte bid'î talâk geçerli sayılır ancak bu şekilde hanımını boşayan kimse Hz. Peygamber'in konuyla ilgili emir, talimat ve gösterdiği prosedüre aykırı hareket ettiğinden günahkâr sayılır.¹³¹

Sonuç

Evliliği teşvik eden, boşamayı ise teşvik etmeyip ancak kaçınılmaz olduğunda prosedürünü ve ahlakını gösteren Kur'ân, her konuda olduğu gibi bu konuda da insana ve insani duygulara büyük önem vermiştir. Kadının aile hayatının erkeğin iki dudağı arasında olduğu yönündeki bazı yaygın söylemlerin aksine, Kur'ân evlenmeyi kolaylaştırırken boşanmayı belli bir prosedüre bağlayarak bir ölçüde zorlaştırmıştır. Anlaşmazlık yaşayan eşlerin barışıp eksiklerini anlayarak evliliklerini kurtarmalarını yeniden denemek için eşlerin ailelerinden hakemler tayin edilmesini talep eden Kur'ân'ın evliliği iki kişi arasında meydana gelen basit bir sözleşmeden ibaret görmediği aksine aile kurmaya ve kutsal bir yuva oluşturmaya yönelik bir akit olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

¹³⁰ Caferîlere göre bir defada üç talâk sünnete aykırılığından dolayı tamamen geçersizdir. Bazı sahâbilerle İbn İshâk, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi fakihlere ve Zeydîler'e göre ise bir defada yapılan üç talâkla yalnız bir talâk meydana gelir. Zira Resûl-i Ekrem ile Hz. Ebû Bekir devrinde ve Hz. Ömer'in hilâfetinin ilk iki yılında bir lafızda üç talâk bir talâk sayılmaktaydı. Daha sonra Hz. Ömer bu hakkın kötüye kullanıldığını görünce, "İnsanlar kendilerine mühlet verilmiş bir konuda acele ediyorlar; gelin bu konuda onların sözlerini geçerli sayalım" diyerek bir defada üç talâk geçerli saymıştır (Müslim, "Talâk", 15-17). Dolayısıyla o zaman halife olan Hz. Ömer bu hükmü Resûlullah'a dayandırmayıp kamu otoritesine tanınan yetkinin bir yansıması olarak maslahattan hareket ederek olayın özelliğini ve mevcut şartları dikkate alıp toplumun yararına gördüğü bir uygulamayı başlatmış ve bu tasarrufu ile talâkta acele edilmesini engellemeye çalışmıştır. Onun maslahata dayalı bu içtihadı ve uygulaması o dönemde yaygınlaşarak büyük çoğunluk tarafından kabul edilmiştir. Hatta dört büyük mezhep imamı da onun içtihadını esas alarak bir anda yapılan üç boşamayı üç boşama saymıştır. Ancak daha sonra gelişen şartlar göz önüne alındığında maslahatın yönünün değiştiğini düşünen bazı fetva kurulları ve ilim adamları bu dönemde maslahatın bir defada üç talâkla boşamanın üç talâk değil de ilk dönemde olduğu gibi bir talâk sayılmasını gerektirdiğini ortaya koymuşlardır. (Bk. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 8/238-239; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, 2/204-210.

¹³¹ Bid'î talâk geçerli sayan fakihlere göre hanımını ric'î talâkla boşayan koca hanımına dönmelidir. Hanefîlerin çoğunluğuna göre bu durumda kocanın hanımına dönmesi vacip, Şâfiî ve Hanbelîlere göre ise sünnet veya müstehaptır. Mâlikîlere göre ise hayız veya nifas halinde hanımın boşanması haram, temizlik döneminde cinsel ilişkide bulunulduktan sonra boşamanın ise mekruhtur. Dolayısıyla birinci durumda koca eşine dönmek zorunda iken ikinci durumda dönmek zorunlu değildir. Saïd b. Müseyyeb gibi bazı tâbiîn âlimleriyle Muhammed Abdüh, M. Reşîd Rızâ ve Muhammed Ebû Zehre gibi çağdaş âlimler, dinen öngörülen şekle uyulmadığı ve bu şeklin hedeflediği amaçları ihlâl ettiği gerekçesiyle bid'î talâkın geçerli sayılmadığı görüşündedir. (Bk. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 8/239-240; Cezîrî, *el-Fıkhu ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, 4/172-173; Acar, "İddet", 21/466.

Cahiliye döneminin özellikle kadını rencide eden evlenme ve boşanma anlayışlarını ıslah eden Yüce Kur'ân, sayısız şekilde kadını boşayan ve istediği zaman da ona dönmeyi bir hak olarak gören anlayışı değiştirerek boşamaya bir sınır getirmiş ve onu iki defa ile sınırlamıştır. Üçüncü boşamadan sonra kadının başka bir erkekle evlenip gerekli prosedürü takip etmeden eski kocasıyla evlenemeyeceğini hükme bağlarken Kur'ân bir taraftan boşanmayı zorlaştırırken bir taraftan da erkeğin en hassas duygularını harekete geçirerek daha sorumlu davranmasını sağlamak istemiştir.

Yüce Allah evliliği meşru kılarken evlenmenin hikmet ve sebeplerine de işaret etmiş, bunu varlığının delillerinden saymış ve sekinet, meveddet ve rahmet evliliğini ideal evlilik olarak ortaya koymuştur. Bu esaslar bir araya gelmeyip eşler kalben birbirinden soğuduğunda da zorla ve zoraki bir evliliği devam ettirmeyi doğru bulmayı boşamayı da meşru kılmış ve bunun nasıl olması gerektiğinin yollarını göstermiştir.

Her insan gibi evli eşler arasında da zaman zaman anlaşmazlıkların olabileceği kabul edilmiş ancak bunun hemen boşama ile sonuçlanmaması gerektiği, marufa göre evlilik hayatına devam edilmesi veya güzellikle ayrılınması önerilmiştir. Bu bağlamda eski kocasına dönmek isteyen kadına, dönmemesi yönünde baskı yapılmaması, aslında aralarında muhabbet olmayan kocaya da hanımını sırf ona zarar vermek için nikah altında tutmaması emredilmiştir.

Bu makalede İslâm hukukuna göre boşama prosedürü ve ahlakı konusu ele alınırken aynı zamanda Kuran-sünnet-fıkıh ilişkisi yeniden dikkate alınmıştır. Buna göre boşama konusunda esas, değişmez ve yönlendirici hüküm ve ilkelerin bir anlamda kırmızı çizgilerin Kur'ân tarafından konulduğu, Sünnet-i seniyyenin bu ilkeleri en güzel bir şekilde tefsir ettiği, uygulamasını gösterdiği, fıkıhın ise din, ahlak ve hukuk örgüsü içerisinde bu ilkeleri yeniden harmanlayarak belli bir sistematiğe kavuşturduğu tespit edilmiştir. Fukahanın geliştirdiği sistem, bir anda verilen üç talâkın dört sünni mezhep tarafından geçerli sayılması hariç, -ki, bunun da bazı bakımlardan savunulabilecek tarafları vardır¹³²- büyük oranda Kur'ân ve sünnet verileriyle uygunluk arz etmektedir.

İslâm boşamayı yasaklayan, tamamen serbest bırakan veya onu hakim kararına bağlayan sistemlerin aksine kendisine özgü bir sistem kurarak boşama için bir prosedür ve ahlak belirlemiş, bu konuda insanlığa rehber olacak ilkeler getirmiştir.

İlgili ayetlerin boşama prosedürü ile ilgili ilkeleri gözden geçirildiğinde şu hususların altının çizildiği görülmektedir:

¹³² Konu hakkında bir mütalaa ve tarafların delilleri için bk. Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, 2/204-210.

1. Evlenmek teşvik edilen ve prensip olarak devamlı bir sözleşme, boşanma ise istenmeyen ve mecbur kalındığında başvurulana istisnaî bir tasarruftur. Bu yüzden boşanmanın evlilik ilişkisini tamamen ve kesin olarak bitirecek tarzda (bâin) olması yerine, tarafların düşünüp taşınmasına fırsat verecek şekilde dönüşe imkân veren (ric'î) olarak yapılması esastır.

2. Boşanmış bir kadın, süresi Yüce Allah tarafından belirlenmiş zorunlu bir bekleme (iddet) süresini tamamlamadan başka bir erkekle evlenemez. Bu beklemenin gerekçesi sadece kadının hamile olup olmadığının belirlenmesi değildir.

3. Boşanmış kadının gerekli şartlar oluştuğunda öncelikle barışmak isteyen ve evlilik hayatına devam etmek isteyen kocaya dönmesi tavsiye edilmekte, buna engel olunmaması istenmektedir. Bunun yanında boşandıktan sonra eski eşine dönmek isteyen eşin de ona zarar vermek kastıyla değil tamamen mutlu bir hayat yaşama ve ma'rûf ölçülere göre hareket etmesi emredilmektedir.

4. Eşlerin boşanması ve yeniden evlenme hayatına devam etmeleri sınırlıdır. İki defa boşanma durumunda gerekli şartlar oluştuğunda pişmanlık yaşayarak yeniden evlilik hayatına geri dönme imkânı varken, üçüncü boşamadan sonra yabancı birisiyle evlenmeden eski eşler birbirine dönemez. Ancak bu ikinci eşle evlenip usulüne uygun olarak boşanılır veya ikinci koca ölür ve vefat iddeti beklendikten sonra eski eşler Allah'ın koyduğu kurallara uygun evlilik yürüteceklerine inanırlarsa tekrar evlenebilirler.

5. İki boşamadan sonra kadınlar ya iyilik/makul ölçülere riayet edilerek evlilik birliği içinde tutulur veya güzellikle yani boşama âdab ve prosedürüne riayet edilerek, husumete sebep olunmayarak ve asla şiddete başvurulmayarak serbest bırakılır. Şayet yeniden bir araya gelme durumunda, Allah'ın evlilik ve huzurlu bir yuva için koyduğu kuralların (hududullah) zedelenmesinden endişe edilirse, böyle bir evliliği her ne mülahaza ile olursa olsun, zorla devam ettirmenin bir anlamı yoktur ve bu Allah'ın ayetlerini alaya almak anlamına gelir.

6. Kadın eşinden ayrılmak için objektif sebepler gösteremez de içinin soğuması, sevgisinin kalmadığı gibi subjektif sebeplerle eşinden ayrılmak isterse kocasına vereceği belli bir bedel üzerine anlaşarak boşanabilirler.

7. Şayet evlilikten çocuk meydana gelmiş ve eşler boşanmışsa hem çocuğun hem annenin ve hem de kocasının karşılıklı hukukuna riayet etmek gerekir. Bunun için; boşanan eşler karşılıklı olarak konuşarak ve anlaşarak çocuğu süttan kesebilirler. Boşanmış kadın, o evlilikten meydana gelen çocuğunu emzirmeye devam ettiği sürece, gücünü aşmayan makul (ma'rûf) ölçülerdeki nafaka babaya aittir. Bu konuda ana,

nafaka verilmeyerek veya olması gerekenden az verilerek mağdur edilmeyeceği gibi, baba da olması gerekenden fazla nafaka talep edilerek ve ömür boyu nafaka ödemeye mecbur edilerek veya çocuğun ana tarafından imkân varken emzirmeyerek mağdur edilmez. Zira boşanmış kadının nafakası prensip olarak ömür boyu değil iddet süresince dir. Ailelerin içinde bulunduğu özel durumlara ve şartlara göre farklı düzenlemeler yapılabilir.

8. Evlenmek üzere anlaşılan ancak kendisine dokunulmayan ve mehir de belirlenmeden boşanan kadınlara erkeğin mali durumuna uygun olarak gönül alma kabilinden bir hediye (müt'a) verilmelidir. Mehir tespit edilen ancak dokunulmamış olan kadınlara belirlenen mehrin yarısı verilmelidir. Ancak kadın veya bu konuda onun adına yetkili kimse bu meblağı almaktan vazgeçer veya erkek mehrin tamamını verirse bunda da bir sakınca yoktur. Hatta bu bir lütuf olduğu için bir anlamda önerilmektedir.

Ayetlerin genel ifadeleri dikkate alındığında usulüne uygun evlilik yaparak sıcak bir yuva kurup huzurla yaşamak üzere bir araya gelmek hem kadının hem de erkeğin fitratının bir gereğidir. Nikah akdinin konusunu ve amacını sadece cinsel tatmine indirgemek, bu önemli akdi basitleştirmektir. Dolayısıyla evlenmek, sadece basit cinsel tatmin için değil, sekinet, meveddet ve rahmet semerelerini elde etmek içindir. Bunun için de hatayın zorluğunu, acılarını, sıkıntılarını, mefsedetlerini ve problemlerini beraber göğüslemek, nimetlerini, maslahat taraflarını ve güzelliklerini de paylaşmak vardır. Fakihler bu akde, dini ve dünyevi bir takım maslahatlar bağlamışlardır ki, neslin korunması ve devamı, kadınların himâye edilmesi, cinsel haramlardan korunma, Hz. Peygamber'in iftiharına layık müminlerin sayısını artırma bunlardan bir kısmıdır. Bütün bunlara rağmen mizaçları uyuşmayan, bütün iyi niyetli gayret ve yaklaşımlara rağmen yukarıda belirtilen aşamaları takip ettikten sonra bu güzellikleri beraber yaşayamayacakları anlaşılan eşler düşman olmadan, ve şiddete başvurmadan iyilikle, güzellikle ve dost kalarak ayrılabilirler ve Kur'ân'a, sünnete ve müslümanların hukuk ve ahlak birikimine uygun olan da bu şekilde ayrılmalarıdır.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder./The author declare that have no competing interests.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder./The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Abdulhamid, Muhyiddin. *el-Ahvâlu's-şahsiyye*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İrşad, 2018.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî. *el-Musannef fi'l-hadîs*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403.
- Acar, Halil İbrahim. "İddet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/466-471. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Zühdi, Ahmed. *el-Mecmuatu'z-zühdiyye fi ahkâmî'd-diniyye*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1311.
- Akgündüz, Ahmet, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2012.
- Aktan, Hamza. "Kur'ân'a Göre Boşanma Prosedürü". *Dini Araştırmalar* 5/14 (Eylül-Aralık 2002), 5-16.
- Aluş, Yâdigar - Selçukkay, Suzan. "Türk Ailesinde Mutluluk Algısı ve Değerleri". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* 1/2 (2015), 151-175.
- Aydın, Mehmet Akif. *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: M.Ü.İ.F. Yayınları, 1985.
- Aydın, Mehmet Akif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Hars Yayıncılık, 2005.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed. *el-Înâye şerhu'l-Hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Bahâuddin, Mehmed. *en-Necâh fi ahkâmî'n-Nikah*. İstanbul: Tevsi-i Tıbbât Matbaası, 1332.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilahât-ı Fikhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.
- Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn. *Keşşâfu'l-kınâ' 'an metni'l-iknâ'*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1982.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-beyân*. İstanbul: Dersaadet, ts.
- Carullah, Musa. *Hatun*. haz. Mehmet Görmez. Ankara: Otto Yayınları, 2014.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1405/1984.
- Cezîrî, Abdurrahman. *el-Fikhu ale'l-mezâhibi'l-erba'a*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Cin, Halil. *Eski Hukukumuzda Boşanma*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1976.
- Cürçânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rîfât*. İstanbul: Dersaadet, ts.
- Derveze, Muhammed İzzet b. Abdilhâdî b. Dervîş. *et-Tefsîrü'l-hadîs*. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000.
- Döndüren, Hamdi. *Delilleriyle Aile İlmihali*. İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1995.
- Döndüren, Hamdi. *Ahkâmü'l-Kur'ân Kur'ân-ı Kerim ve Fikhî Tefsiri*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2020.

- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *el-Ahvâlu's-şahsiyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1950.
- Erdoğan, Mehmet. *Tesettür Meselesinden Türban Sorununa*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.
- Ertaş, Hikmetullah. "Fıkha Dair Bir Hadisin İsnad Analizi (Üç Şeyin Ciddisi de Ciddi, Şakası da Ciddidir: Nikah, Talâk, Ricât)". *Kocaeli İlahiyat Dergisi-Kocaeli Theology Journal* 4/2 (Aralık/December 2020), 215-252.
- Ergül Şimşek, Ayşenur. "Hz. Sevd ve Hz. Âişe Özelinde Hz. Peygamber'in Eşlerinin Birbirleriyle Olan İlişkileri". *Siyer Araştırmaları Dergisi* 10 (Temmuz-Aralık 2021), 79-92.
- Feyyûmî, Ebû'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî. *el-Misbâhu'l-münîr fi garîbi's-şerhi'l-kebîr li'r-Râfi'î*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1407/1987.
- Halebî, İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm. *Mülteka'l-ebhur*. İstanbul: Şifa Yayıncılık, 2018.
- Hallâf, Abdülvehhâb. *Ahkâmu'l-Ahvâli's-şahsiyye fi's-şeriatî'l-İslâmiyye*. Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1990.
- Haskefî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Abdurrahman. *ed-Dürrü'l-muhtâr*. Beyrut: y.y., 2002.
- Hattâbî, Ahmed b. Muhammed. *Meâlimu's-sünen*. Haleb: Matbaatü'l-İlmiyye, 1933.
- Hâzin, Alâuddin Ali b. Muhammed b. İbrahim. *Lübabü't-te'vîl fi meâni't-tenzîl*. thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şâhin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Reddü'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*. thk. Husamuddin b. Muhammed Salih Farfur vd. 16 cilt. Dimaşk: Dâru's-Sekâfe ve't-Türâs, 2000/1421.
- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed el-Çirnâtî. *et-Teshîl li ulûmi't-Tenzîl*. thk. Abdullâh el-Hâlidî. Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Buluğu'l-merâm*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2006.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*. Kâhire: Mektebetü Nehzati'l-Hadisiyye, 1965.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed. *el-Muğnî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed. *Bidayetü'l-müctehid ve nihayetü'l-muktasid*. Mısır: Dâru İbn Receb, 2006.

- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. Mısır: İsa el-Bâbî, 1972.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî. *Fethu'l-Kadîr*. Kahire: 1970.
- İbnü'l-Münzir, Muhammed b. İbrahim. *el-İcmâ'*. thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî. Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1986.
- İmam Ahmed, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. el-Müsned. thk. Şuayb el-Arnaût, vd. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- Kadri Paşa. *el-Ahkâmu's-şer'iyye fi'l-Ahvâlî's-şer'iyye*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2007.
- Kal'acı, Muhammed Revvâs. *el-Mevsû'atu'l-fikhiyye*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2010.
- Karadavi, Yusuf. *İslâm Fıkhnı Yeniden Okumak*. trc. Abdullah Kahraman. İstanbul: Nida Yayınları, 2012.
- Karaman, Hayrettin. *Mukayeseli İslâm Hukuku*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1986.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâ'i'u's-şanâ'i' fi tertîbi's-şerâ'i'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.
- Kefevî, Ebu'l-Bekâ. *Külliyyât*. thk. Andan Derviş-Muhammed Mısri. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Komisyon, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, haz. Orhan Çeker. Konya: Mehîr Vakfı Yayınları, 2016.
- Kudurî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Bağdadî. *Muhtasarü'l-Kudûrî fi'l-fikhi'l-Hanefî*. thk. Kâmil Muhammed Uveyda. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1985.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay. *Umdetü'r-ri'âye fi halli Şerhi'l-Vikâye*. thk. Salah Muhammed Ebû'l-Hac. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1440/2019.
- Liv, Cemil. "Üç Şeyin Şakası Ciddi Ciddisi de Ciddi Hadisinin Tahrîci ve Fikhî Değerlendirmesi". *I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Kongresi* 209-223. Karabük: Karabük Üniversitesi, 2018.
- Liv, Cemil. "İslâm Fıkhnında Zâhiri-Bâtını İrade Ayrımının Hukuki İşlemlere Etkisi". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 28 (2016), 181-200.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Mehmet Zihni Efendi. *Nimet-i İslâm*. Diyarbekir: el Mektebetü'l-İslâmiye, 1393.
- Mergînânî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Alî b el-Fergânî. *el-Hidâye*. thk. Ahmed Mahmud eş-Şehâde. Dimaşk: Dâru'l-Farfur, 2006.

- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muh-târ*. thk. Şuayb el-Arnaud. Dimaşk: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2009.
- Meydânî, Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Guneymî. *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Müslim b. el-Haccac, Ebu'l-Hüseyn. *Sahîh-i Müslim*. nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki. Kahire: Müessesetü'l-Muhtâr, 2010.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali. *Kitabü's-Süneni'l-Kübrâ*. nşr. Hasan Abdülmünim. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Kenzü'd-dekâik*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2019.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*. İstan-bul: Kahraman Yayınları, 1986.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Tefsiru'l-Kebir Mefatihü'l-Gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Safedî, Cemalüddin Yusuf b. Hilal b. Ebi'l-Berekât. *Keşfu'l-esrâr ve hetkü'l-estâr*. İstanbul: İsam Yayınları, 2019.
- San'ânî, Ebû İbrâhîm Muhammed b. el-İmâm. *Sübülü's-selâm şerhu Bülûğü'l-merâm*. Bey-rut: Dâru'l-Marife, 1995.
- Sâyis, Muhammed Ali. *Tefsîru âyâtî'l-ahkâm*. thk. Naci Soydan. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2002.
- Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed. *Tuhfetü'l-fukahâ*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.
- Semerkandî, Ebü'l-Kâsım Nasirüddin Muhammed b. Yusuf el-Hüseyni. *el-Fikhü'n-nafi'*. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 2000/1421.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Hı-zanetü'l-fikh*. thk. Selahuddin en-Nâhi. Bağdat: Dirâsetü'l-İslâmî, 1965.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Ma-rife, 1993.
- Seyyid Bey, *Medhal*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333.
- Simâvî, Şeyh Bedreddin. *et-Teshîl şerhu letâifi'l-işârât*. thk. Mustafa Bülent Dadaş. İstan-bul: İsam Yayınları, 2019.
- Sivasî, Şihabüddin Ahmed b. Mahmud. *Uyûnu't-tefâsîr*. thk. Bahattin Dartma. İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2006.
- Suğdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin. *en-Nütef fi'l-fetâvâ*. thk. Selahaddin en-Nâhî. Beyrut-Umman: Müessesetü'r-Risâle-Dâru'l-Furkân, 1984.
- Süleyman, Mukatil b. *Tefsiru'l-hamsi mi'e âye mine'l-Kur'ân*. nşr. Isaiah Goldfeld. Filistin: Şifa Amr, 1980.

- Şeybânî, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. el-Hasen. *el-Asl*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Şirbînî, Şemsuddîn Muhammed b. el-Hatîb. *Muğni’l-muhtâc ilâ ma’rifeti me’âni’l-elfâzi’l-Minhâc*. thk. Muhammed Halîl Aytânî. Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 1418/1997.
- Tahâvî, Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed el-Mısırî. *Şerhu Me’âni’l-Âsâr*. Beyrut: ‘Âlemu’l-Kutub, 1414/1994.
- Temel, Ahmed. “İslâm Aile Hukukundaki Arabulucu-Hakemlik Uygulamasının Türkiye’de Aile Arabuluculuğuna Muhtemel Katkıları”. *Darulfünûn İlahiyat* 30 (2019), 311-336.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünenü’t-Tirmizî*. nşr. Ammar Tayyar. Dimaşk: Müessesetü’r-Risâle, 2011.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. *Aile Hukuku*. İstanbul: Nurgök Matbaası, 1965.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. *Boşanma Sebepleri Tarihi, Kilise Hukuku ve Hukuk Politikası Bakımından Umumi Surette Tetkiki*. İstanbul: İÜHF Yayınları, 1940.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur’ân Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Zemahşerî, Carullah Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf ‘an hakâiki’t-tenzil*. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 2009.
- Zileli Muharrem Efendi, ‘*Umdetü’n-nisâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi bölümü, 562/5, 85-86.